

BOJAN TODOSIJEVIĆ

A tekintélyelvű személyiség: az előítéletesség pszichoanalízise*

Ha a fasizmus fő érzelmi forrása a félelem és a pusztításvágy,
akkor *Erosz* a demokrácia része.
A tekintélyelvű személyiség (Adorno)

A zsidókkal szembeni évszázados előítéletek gyökerei komplex történelmi, kulturális és vallásos folyamatokra vezethetők vissza (vö. Wistrich, 1992). Az európai zsidóság XIX. századi emancipációját követően azt lehetett hinni, hogy a zsidók integrációja és asszimilációja a szélesebb társadalomba az előítéletek csökkenését vonja majd maga után. Ezért a zsidóknak fő stratégiaként egyrészlől önmaguk átalakítását, másrészlől a nem zsidó társadalomnak a zsidók életmódjáról való felvilágosítását ajánlották (vö. Smith, 1996). A világi és politikai antiszemitizmus erősödése, különösen a húszas–harmincas évek Németországában, azt sugallta, hogy a probléma ennél bonyolultabb. Először a pszichoanalitikusok világították meg ezt a kérdést pszichológiai szemszögből, bár ők leginkább mint kulturális jelenséget elemezték az antiszemitizmust.¹ A náciizmus erősödésével a figyelem egyre inkább az olyan megközelítések felé fordult, amelyek az egyéni különbségeket vizsgálták. Milner (1981) szerint „a Holocaust merő obszcenitása egyfajta tömegpatológiát, kollektív elmebajt sugallt. Ennek következtében a magyarázatot is a személyiség valamiféle eltorzulásában keresték, hiszen nehezen lehetett elképzelni, hogy mindezeket a cselekményeket normális emberek hajtották végre” (idézi Duckitt, 1992). *A tekintélyelvű személyiség* (The Authoritarian Personality) volt az első nagyszabású kutatás, amely azt a célt tűzte ki, hogy megvizsgálja „a potenciálisan fasiszta egyéniséget, amely személyiségszerkezete révén fogékony az antidemokratikus propaganda iránt”, beleértve az antiszemitizmust is (Adorno, Frenkel-Brunswik, Levinson és Sanford, 1950, 1.).²

Bár a TAP (*The Authoritarian Personality*) rendkívül nagy hatású munka volt, számos, gyakran eltérő értelmezése született.³ Ebben a cikkben az érvelés középpontjában az a feltételezés áll, hogy a tekintélyelvűség elméletének legközpontibb eleme az előítélet pszichológiai funkciójának elemzése. A pszichoanalízis fogalmi eszközeit felhasználva a szerzők megkísérelték leírni a nyilvánvaló ellentmondá-

* A tanulmány ebben a kötetben jelenik meg először.

sokat hordozó előítéletek – mint az antiszemitizmus – mögött meghúzódó pszichológiai logikát, és elemezték az előítéleteknek az egyén pszichológiai „háztartásában” betöltött funkcióját is. Így mind az előítéletet, mind az előítéletes személyt mintegy „pszichoanalizálták”.

Hogy az elmélet fenti értelmezését jobban alátámaszthassuk, a TAP egy aránylag részletes ismertetésére van szükség, melyben a szerzőket is jóval többször fogjuk idézni, mint azt egy több mint fél évszázada létező elmélet tárgyalása egyébként megkívánná.

Előttörténet: elméleti háttér

*A tekintélyelvű személyiség*nek komplex történelmi és elméleti gyökerei vannak. A kutatás közvetlenül az American Jewish Committee indította útjára 1944-ben azzal, hogy megalapította a Max Horkheimer vezette tudományos kutatási részlegét, és elindított egy ambiciózus kutatássorozatot az antiszemitizmusról *Tanulmányok az előítéletről*⁴ címmel (TAP, előszó; lásd még Samelson, 1993, Werz, 1998, Worrell, 1998). A kutatástervezet motivációját nyilvánvalóan az akkori események adták: a pusztító világháború és a Holocaust. Ebben a kontextusban nem meglepő, hogy „a középpontban a *potenciálisan fasiszta* egyének” (TAP, 1., kiemelés az eredetiben), valamint a fasiszta és antiszemita propaganda lehetséges amerikai sikerének felmérése álltak. A TAP egyik szerzője szerint „milyen más probléma lenne inkább kutatásra méltó az emberi társadalom e kataklizmatikus átalakulásának közepette, mint az antiszemitizmus, az etnocentrizmus és a fasizmus?” (Levinson, TAP, 1982, vi.)

A TAP elmélete az akadémikus pozitívista pszichológiában, a pszichoanalízisben, valamint a kritikai elméletben, azaz a Frankfurti Iskola freudo-marxizmusában gyökerezik.⁵ Sanford, Levinson és Frenkel-Brunswik ebben az időben a Berkeley Public Opinion Study elnevezésű vizsgálatban dolgoztak. Levinson szavaival ők „akadémikus pszichológusok voltak, akik közelebb akarták hozni a pszichoanalízist az akadémikus-tudományos pszichológiához” (TAP, 1982, v–vi.). A pszichoanalízis iránti érdeklődés mellett bevonták a kutatásba az akkori amerikai társadalomtudomány néhány fontos módszertani eredményét: az empirikus felmérés módszertanát, a skálakészítés technikáit, az adatok elemzésének kvantitatív eljárásait és így tovább. Már a negyvenes évek elején több publikációt jelentettek meg az antiszemitizmus és a tekintélyelvűség témakörében, melyek sok, később a TAP-ban is megjelent elemet tartalmaztak.

1944-ben jelentette meg Levinson és Sanford az első antiszemitizmus-skálát, valamint az előzetes adatokat egy, a TAP-hoz hasonló elméleti fejtegetéssel együtt. 1945-ben Frenkel-Brunswik és Sanford végzett vizsgálatot az erősen antiszemita

egyének személyiségstruktúrájára vonatkozólag. A tanulmány elsősorban az antiszemitizmus-skálán alacsony, illetve magas pontszámot elért alanyok személyiségprofiljának összehasonlításán alapult. A személyiség struktúráját kérdőíves és kvalitatív módszerekkel – mint a TAT (Tematikus Appercepciók Teszt) vagy az interjú – tárták fel. Az így kapott eredményekre támaszkodva kidolgoztak egy új skálát, amely „indirekt attitűd itemeket” tartalmazott az antiszemita személyiség mérésére (uo., 100.). Az erősen antiszemita személyeket úgy jellemezték, mint akik bizonytalanok „a felszín alatt” (103.), anti-intraceptívek, a szüleikkel és más tekintélyszemélyekkel szemben általában alárendelődők, projektív válaszaikban szociális szorongás, agresszió és destrukció tárható fel, valamint konvencionális a tudatuk. Ez a kutatás gyakorlatilag a későbbi TAP minden főbb módszertani és elméleti vonását magában hordozta: a kvantitatív és kvalitatív módszerek kombinációját, valamint a pszichoanalitikus fogalmi keretet. A különbség az volt, hogy ez a kutatás kizárólag az antiszemitizmussal foglalkozott, míg a TAP-ban a figyelem középpontja az általában vett előítéletesség vagy az etnocentrizmus felé mozdult el, ahol az antiszemitizmus mindezeknek csupán egy aspektusaként jelenik meg. 1947-ben Frenkel-Brunswik, Levinson és Sanford megjelentetett egy cikket *Az antidemokratikus személyiség* címmel, amelyben tovább finomították az immár *antidemokratikus* és nem csupán antiszemita személyiség leírását.

A kritikai elmélet hagyományát Adorno és Horkheimer (aki a *Tanulmányok az előítéletről* szerkesztője volt) képviselte.⁶ A Frankfurti Iskola két fő szellemi pillére a marxizmus és a freudi pszichoanalízis volt. Megleپődtek és csalódottak voltak, amiért a német proletariátus forradalma elbukott, s a munkások nem tudtak ellenállni az erősödő nácizmusnak, ezért úgy érezték, újra kell értelmezni a marxizmus gazdasági-determinista társadalomelméletét (vö. Samelson, 1993, Worrell, 1998, Smith, 1998, Billig, 1982). A pszichoanalízis pedig – kritikus és szubverzív jellege révén (vö. Elliott, 1994) – úgy tűnt, meg tudja teremteni az összekötő kapcsot a társadalmi folyamatok és az ideológiák között.⁷ Ebben az időben a pszichoanalízis éppen különösen magas elismertségnek örvendett az akadémikus körökben.

Az 1930-as évek során a Frankfurti Iskola tagjai kidolgozták az tekintélyelvűség koncepcióját, amely elsősorban azt volt hivatva megmagyarázni, a munkásosztálynak, hogy mint támogatja a tekintélyelvű hatalmat. Az antiszemitizmussal és az előítéletekkel való kapcsolat csak később merült fel (vö. Worrell, 1998, Smith, 1998, Werz, 1998, Samelson, 1993). Wilhelm Reich az elsők között vetette fel a marxizmus és a pszichoanalízis kapcsolatát (például Reich, 1929), és már ekkor bevezetett néhány olyan fogalmat, melyet később a TAP-ban találunk meg. 1930-ban a családról mint „burzsoá ideológiagyárról” (idézi Samelson, 1993, 24.) ír, és elemzi az ezzel járó szexuális és politikai elnyomást. Ezeket a témákat később *A fasizmus tömegpszichológiájában* (Reich, 1933) dolgozza ki részletesen.

A korai szakaszban Erich Fromm szintén jelentősen hozzájárult a tekintélyelvűség fogalmának kidolgozásához. 1932-ben a pszichoanalitikus karakterológiát kidolgozó tanulmányában írja le a szado-mazochista karaktert, amelyre a TAP befejező fejezetei hivatkoznak. A *Menekülés a szabadságtól* (1941) már tartalmazza az elképzeléseit arról, hogy hogyan alakul ki az egyénben a tekintélyekkel szembeni behódolás iránti szükséglet.⁸ Fromm (1936) szintén társszerzője volt a Horkheimer szerkesztette kötetnek, a társadalmi erők és a személyiség kapcsolatát, valamint a családnak a tekintélyelvűség közvetítésében betöltött szerepét elemezte. Ez a kötet vezette be a tekintélyelvű személyiség fogalmát „mint a pszichológiai beállítódások és a politikai vonzalmak közötti kapcsolatot” (Horkheimer, TAP, xi.). Smith (1998) például hangsúlyozza, hogy a tekintélyelvűség ötlete alapvetően Fromm és Horkheimer közös munkásságának eredménye.

Fenichel, aki nem volt a Frankfurti Iskola tagja, de publikált folyóiratokban, 1940-ben írta az első cikket az antiszemitizmus pszichoanalitikus megközelítéséről.⁹ Ezen írásában hangsúlyozza a *projekció* szerepét az antiszemitizmussal kapcsolatban. A projekció később Adorno és munkatársai elméletében is fontos szerephez jut.

Ahogy ez a TAP előtörténetéről szóló rövid összefoglaló is mutatja, a szerzők egyedülálló kísérletet tettek arra, hogy az akkori társadalomtudományok – a pszichoanalízis, a pszichometria és a kritikai elmélet – néhány fő elméleti irányvonalát integrálják. A következőkben bemutatjuk, hogy különösen az előbbi két irányzat milyen erőteljesen képviselteti magát a TAP-ban. Az elemzett műben megtalálható a mérési problémák kiterjedt bemutatása és tárgyalása, míg a legfontosabb magyarázó fogalmakat a pszichoanalízis szolgáltatta (mint például a projekció, a behelyettesítés, az elfojtás vagy a racionalizáció). Annak ellenére viszont, hogy a Frankfurti Iskolának kell tulajdonítanunk a tekintélyelvűség fogalmának korai kidolgozását, a kritikai elmélet számos kritikus aspektusa, főleg a marxista háttér, gyakorlatilag kiszorult a TAP-ból (vö. Samelson, 1993, Worrell, 1998, Billig, 1982, Ferrarotti, 1994).

A vizsgálat

A probléma

A *tekintélyelvű személyiség* szerzői abból az általános hipotézisből indultak ki, mely szerint „az emberek azon ideológiák iránt mutatnak fogékonyságot, amelyek a legteljesebben kifejezik személyiségstruktúrájukat” (Frenkel-Brunswik et al., 1947, 536., vö. TAP, 1. és 100.). Ez a megállapítás azon a freudi *krédón* alapul, hogy minden pszichológiai jelenségnek jelentése és funkciója van.¹⁰ Ezt az

elvet az előítéletek problémájára alkalmazva két hipotézishez jutunk: (1) a politikai attitűdöket és ideológiákat (belcérteve az előítéleteket is) nem véletlenszerűen választjuk, hanem úgy, hogy azok összekapcsolódnak és integrálódnak, mégpedig pszichológiai jelentésük alapján és nem logikai úton; (2) ezek az ideológiarendszerek bizonyos meghatározható funkciókat töltenek be az egyén pszichológiai „háztartásában” (TAP, 3.).

Feltételezték, hogy az antiszemitizmus egyéb előítéletekhez (például a feketékkel szembeni beállítódáshoz) kapcsolódik, és hogy jogosult etnocentrizmusról mint a külcsoportok általános elutasításáról és a sajátcsoport felértékeléséről beszélni. Továbbá azt is feltételezték, hogy ezek az ideológiák általánosabb politikai és gazdasági attitűdökkel függenek össze. Az összetett ideológiai struktúra koherenciáját az a pszichológiai funkció magyarázza, amelyet ez a struktúra a *tekintélyelvű személyiségnek* nevezett speciális személyiség típus keretében betölt. Ennek a személyiség típusnak a kialakulását a tekintélyelvű családstruktúra határozza meg, amely viszont nagyrészt a fennálló társadalmi rendszert tükrözi vissza. Egy adott társadalom nagyfokú készségét a fasiszta ideológia elfogadására a tekintélyelvű személyiségek magas arányára lehet visszavezetni.¹¹ A szerzők hittek abban, hogy az előítéletek mögött álló pszichodinamika megismerése segíthet egy toleránsabb társadalmi klíma kialakításában.

A módszertan: integráló megközelítés

Az ideológiák pszichodinamikai alapjainak vizsgálata komplex módszertani megközelítést igényelt. A szerzőknek szükségük volt (1) „technikákra, amelyekkel a felszínen lévő véleményeket, attitűdöket és értékeket lehet vizsgálni”, (2) módszerekre, amelyekkel a gátlás alatt levő ideológiai tendenciák „indirekt manifestálódására” és (3) a „tudattalanban rejlő erőkre lehet fényt vetni” (TAP, 11–12.). Az előítéletesebb, illetve a kevésbé előítéletes egyének személyiségének mélyebb szintjeit kvalitatív módszerek, mindenekelőtt félig strukturált klinikai interjúk és Tematikus Appercepciók Tesztjei (TAT) segítségével vizsgálták. Hogy felmérjék, „mennyire lehet belőlük általánosítani” (TAP, 12.), különböző csoportokat kerestek meg a kérdőívekkel. Mindkét módszert egymástól függetlenül és reciprok módon használták. Interjúk segítségével dolgozták ki a kérdőív itemeket, és ellenőrizték a kérdőívek érvényességét (validitását) (TAP, 13.). A skálákat számtalanszor átalakították különböző statisztikai kritériumoknak megfelelően.

Az antiszemitizmus-skála (AS): az irracionalitás felfedezése

Az egész könyvön átvonul az antiszemita ideológia elemzése, de néhány fejezet különösen erre koncentrálna. Levinson fejezete az antiszemitizmus ideológiájá-

val kapcsolatban írja le az AS skála összeállítását. Az antiszemitizmust úgy határozták meg, mint „egy ideológiát, azaz a zsidókkal, illetve a zsidók és nem zsidók viszonyával kapcsolatos vélemények, értékek és attitűdök aránylag jól szervezett, stabil rendszerét” (TAP, 58.).

Az irracionalitást az antiszemitizmus központi jellegzetességének tekintették. Az irracionalitás alapvetően abban a tényben jut kifejezésre, hogy „az emberek általános kijelentéseket tesznek a »zsidókról«, mikor a zsidók valójában igen heterogén csoportot alkotnak” (57.). A skála egyes tételeit „annyira áldemokratikusan fogalmaztuk meg, amennyire csak lehetett” (61.), vagyis az „ellenségességet egy csoporttal szemben bizonyos mértékben enyhítettük és álcáztuk a demokratikus ideálokkal kötött kompromisszumok formájában” (60.). Így az, aki egyetért bizonyos antiszemita kijelentésekkel, egyszerre lehet előítéletes és gondolhatja magát demokratának.

Az antiszemitizmus irracionalitását még jobban tükrözte a skála egésze. Az öt alskála közül az első olyan tételeket tartalmazott, amelyek „támadónak, kellemtelennek és zavarónak” jellemzik a zsidókat (62.), implicite azt sugallva, hogy „az antiszemitizmust a zsidók hibái okozzák” (63.). Egy kijelentés a példa kedvéért: „A zsidók fő hibája az, hogy önhittek, fennhéjázóan büszkék, és abban hisznek, hogy ők a kiválasztott nép” (63.). A második alskála a zsidókat fenyegetőnek, olyan „veszélyes, uralkodó, bomlasztó társadalmi csoportnak” ábrázolja, amelynek erős politikai és gazdasági befolyása van, de ugyanakkor szegények és „alacsony színvonalon élnek” (63.). Egy példa: „A pénzügyekben érvényesülő zsidó hatalom és befolyás messze felülmúlja a zsidóknak a teljes népességben betöltött arányát” (64.). A harmadik alskála olyan elemeket tartalmaz, amelyek „különböző erősségű diszkriminációt támogatnak, a zsidók egyszerű elkerülésétől az elnyomásig és az erőszakig bezárólag” (64.). Például: „Olykor helyes kitiltani a zsidókat bizonyos lakóházakból” (65.). A negyedik és az ötödik alskála bezárkózónak, illetve tolazkodónak jellemzi a zsidókat. Az előbbi alskála kijelentései „szerint a zsidók túl idegenek és kevésbé asszimiláltak”, míg az utóbbi „azzal vádolja a zsidókat, hogy túlzottan asszimiláltak és túlságosan be akarnak avatkozni a társadalom életébe” (67.). Például: „A zsidók hajlamosak arra, hogy idegen elemek maradjanak az amerikai társadalomban, meg akarják őrizni ősi társadalmi szabályait, és ellenállnak az amerikai életformának”, és „A zsidók túl messzire mennek zsidóságuk takargatásában, olyan szélsőségekre ragadtatva magukat, mint neviük megváltoztatása, orruk kiegyenesítése, a keresztény életmód és szokások utánzása” (66.). Ezen túl több olyan elem is szerepelt, amelyeket nem soroltak egyik fenti alskálába sem. Ilyen kérdőív itemre volt példa a „Kevés remény van arra, hogy korrigálhassuk a zsidók faji hiányosságait, mivel ezek a hibák egyszerűen a vérükben vannak”. Ilyen módon az egész skálát úgy tervezték, hogy az az antiszemitizmus ideológiáját mérje, amely olyan

„sztereotipikus negatív véleményekből áll, amelyek a zsidókat fenyegetőnek, erkölcsstelennek és a nem zsidóktól kategorikusan különbözőnek írnak le, továbbá ellenséges attitűdökből, melyek a korlátozások, a kirekesztés és elnyomás különböző formáit javasolják a »zsidó probléma« megoldásának eszközeként” (71.).

Levinson elemzésében az antiszemita ideológia jellemzője a zsidókról alkotott sztereotipikus kép, amely „egyes jellemzők túláltalánosításából”, „a csoport mint egész sztereotip képzetéből” és logikailag önellentmondásos sztereotip képzetekből áll (94.). Így az antiszemita képtelenek „egyéenként látni a zsidókat” (94.).¹² Ezeknek a jellemzőknek a pszichológiai gyökerei elsősorban a zsidók fenyegető mivoltának érzésére vezethető vissza. A zsidók „erkölcsileg fenyegetők” (vagyis az erkölcsi értékek megsértőinek tekintik őket), valamint a társadalmat is fenyegetik (azaz bomlasztják a társadalmi életet) (95–96.). Két fő félelmen alapszanak ezek az érzések: a „beszennyeződés félelmén” (vagyis hogy „a nem zsidókkal létesített közeli és intenzív kapcsolatnak bomlasztó és korcsosító hatása van”) és a „legyőzetéstől való félelem” (vagyis hogy „nagy a veszélye annak, hogy a zsidók üldözik, elnyomják és kihasználják a nem zsidó csoportot”) (98.).

Az AS skála 52 Likert típusú elemből állt, megbízhatósága 0,92 volt. Az alskálák közti korreláció, valamint az alskálák és az összpontszám korrelációja igen magas volt, ami „alátámasztotta azt a hipotézist, hogy az antiszemitizmus egy általános gondolkodásmód” (74–75.). Az a tény, hogy ez az ideológia eléggé szerteágazó, de mégis szorosan integrálódó attitűdökből áll, a szerzők szerint ellentmond az antiszemitizmus olyan magyarázatainak, amelyek egyetlen faktorra, mint például a vallásra, a rasszizmusra vagy gazdasági motívumokra vezetik azt vissza (92–93.). A szerzők feltételezték, hogy vannak bizonyos „központi elgondolások” a zsidókkal kapcsolatban (például hogy összeesküvők, radikálisak vagy szexuálisan túlfűtöttek), „amelyeknek elsőrendű érzelmi jelentőségük van” (kiem. tőlem – B. T.), és amelyek az egyéneket más, logikailag nem kapcsolódó negatív sztereotípiákra teszik fogékonyá, illetve az attitűdök pozitív irányba történő változtatásával szemben érzelmileg ellenállóvá.

Egy ilyen típusú elemzésen keresztül Levinson megpróbálta felfedni az antiszemita ideológia háttérben levő irracionalitást. Az eredmények azt mutatták, hogy az antiszemita a zsidókat egyszerre látják szegénynek és gazdagnak, erőteljesnek és gyengének, bezárkózónak és tolakodónak. Ez azt sugallja, hogy „amit az emberek a zsidók ellen felhoznak, az sokkal inkább a saját pszichológiájuktól, semmint a zsidók valóságos jellegzetességeitől függ” (57.), továbbá arra hívja fel a figyelmet, hogy az antiszemita ideológia jobb megértéséhez annak pszichodinamikus funkcionalitását kell kielemeznünk.

Antiszemitizmus és etnocentrizmus

A kutatás során a TAP szerzőinek figyelme fokozatosan az antiszemitizmusról az általános előítéletességre vagy etnocentrizmusra terelődött. Az etnocentrizmus (E) skála három, erősen korreláló alskálából állt. A „Néger alskála” negatív elemeket tartalmazott a feketékkel kapcsolatban (például hogy lusták, műveletlenek és a fehéreknél alacsonyabb rendűek). A „Kisebbségi alskála” különböző csoportokkal foglalkozott, mint a vallásos szekták, szakszervezetek, etnikai kisebbségek (japánok, oklahomaiak, filippínók), valamint „erkölcsi külcsoportok”, mint a bűnözők vagy az „elmebetegek” (106–107.). A „Patriotizmus alskálát” úgy állították össze, hogy a *pszeudopatriotizmust* mérje, vagyis az „[amerikai] nemzeti értékekhez való vak ragaszkodást, [...] és más nemzetek külcsoportként való elutasítását” (107.). Az AS skála erősen korrelált a teljes E összpontszámmal és az összes alskála pontszámával. Ezért a szerzők arra a következtetésre jutottak, hogy az „antiszemitizmust leginkább úgy tekinthetjük [...], mint egy szélesebb gondolkodásmód egy aspektusát, és inkább a teljes etnocentrikus ideológia, semmint egyetlen csoporttal szembeni előítélet az, ami magyarázatot igényel” (122.).

Adorno: az antiszemita előítélet pszichoanalízise

A fókusz eltolódásától függetlenül Adorno az *Előítélet az interjúanyagokban* című fejezetében elsősorban az antiszemitizmussal foglalkozik. A TAP vizsgálat keretében összegyűjtött interjúkon kívül az úgynevezett Labour Study¹³ anyagát is felhasználta. Adorno abból a hipotézisből indult ki, hogy a tudat alatti gyűlöletnek, „amely a frusztráció és az elfojtás eredménye és társadalmilag elterelődött valódi tárgyáról, *szüksége* van egy helyettesítő tárgyra, amelyen keresztül realiztikus jelleget nyer” (607.).¹⁴ A célcsoportok a „tudattalan félelmek áttételének” behelyettesíthető tárgyai (609.): „amint [a potenciális fasiszta] elért egy speciális és konkrét antikatexist, amely elengedhetetlen a társadalmi pszeudo-valóság összeeskabálásához, »levezetheti« egyébként szabadon lebegő agresszivitását, és így az üldözés egyéb potenciális tárgyait békén hagyhatja” (611.).

Az előítélet racionális motívuma lehet például a más tulajdona iránti vágy, de betöltheti a kognitív leegyszerűsítés funkcióját is. Az összetett és elidegenedett társadalmi realitás, párosulva „az alanyainknak a legközvetlenebb tapasztalataik körén túlmenő társadalmi ügyekkel szemben tanúsított, mindent átható tudatlanságával és zavarodottságával”, megzavarodott, elidegenedett egyéneket eredményez „az ezzel járó félelmekkel és bizonytalansággal együtt” (618.). Ez a kognitív zűrzavar megoldódhat azzal, ha megtaláljuk, „ki hibáztatható”. Adorno elképzelése szerint a zsidók „jó alanyok ahhoz, hogy a »rossz ember« pszichológiai funkcióját betöltsék” (619.). Úgy tekintik őket, mint „a nagy panacea, amely

egyszerre intellektuális egyensúlyt és antikatexist teremt, és a »változás« iránti vágyak kanalizációját is megoldja” (619.).¹⁵ Az „antiszemitizmus pszichokognitív vonzereje” elsősorban azokon a széles körben elterjedt hiedelmeken alapzik, hogy létezik „zsidó probléma”, hogy a „zsidók mind egyformák” és hogy a „zsidókat mint olyanokat kivétel nélkül fel lehet ismerni” (619.).

A kevésbé szélsőséges előítéletek esetében a tapasztalatok, a lelkiismeret és a kérdéses előítéletek között konfliktus keletkezhet. Így jön létre az „antiszemita dilemmája”, amely gyakran a „vannak jó és rossz” zsidók ismerős közhelyében jut kifejezésre. Az ilyen manicheus gondolatok gyökere Adorno szerint részben a „fekete-fehér gondolkodás automatizálódásában” rejlik, az alanyok azon vágyában, hogy „fenntartsák az objektivitás látszatát, miközben kifejezik ellenségességüket”, továbbá az alanyok azon törekvésében, hogy ne kelljen teljes mértékben magukévá tenni az olyan nyíltan diszkriminatív attitűdöket, amelyek ellentmondanak a „demokrácia” hivatalos normájának. Pszichológiai terminusokban ez a jó-rossz elképzelés mindössze a „felettes-énnek tett gesztus, amely nem nagyon tarja vissza a háttérben meghúzódó gyűlöletet” (625.).

Az előítélet és a „demokrácia” közti ellentmondás pszichológiailag „egyrésztől bizonyos tudat alatti vagy elfojtott ösztöntendenciák, másrésztől a felettes-én [...] közötti” konfliktusként jelenik meg (629.). Ehhez az *szükséges*, hogy az előítélet „erkölcsileg racionalizálódjon” (630.). Az ösztön-én készítéseivel válnak „a vádlóvá, a lelkiismeret pedig a bíróvá” (630.). Adorno szerint egy ilyen „tárgyalás” során, ahol a felettes-én „az ösztön-én szövívője” (630.), a zsidóknak nincs esélyük arra, hogy megvédjék magukat. „Tisztán megmutatkozik a felettes-én legyőztetése az antiszemita ideológia által” például abban az időnként megnyilvánuló véleményben, mely szerint a Holocaust a „zsidók büne” („saját maguk hozták magukra a bajt”) (630.).

A „pozitív zsidó tulajdonságokról szóló” előítéletek is, mint például az ismerős hivatkozás az intelligenciára, olyan kettős értékrendszeren nyugszanak, amely Adorno szerint korunk kultúrájának alapját képezi. Az értékek egyik rendszerében az együttérzés, az önzetlenség, a nagylelkűség jelenik meg, a másikban a „teljesítmény, a siker és a státus” (634.). Míg valószínűleg sok zsidó, illetve antiszemita az utóbbi értékrendszert követi, addig az antiszemita nagyra tartja magát, amiért méltányolja a „nagylelkű” értékeket, és elítéli a zsidókat, amiért ők nem követik ezeket: „ennek az implikált következménye az, hogy az antiszemita jár a legrosszabbul, hiszen nemes természete megakadályozza abban, hogy hallgatólagoz tettetárs legyen” (634.).

Szociológiai szempontból a középosztálybeli antiszemita számára a zsidók konkurenciát jelentettek ugyanazon társadalmi státus elérésében, és ezért „nem igazi polgárnak”, „félresikerült polgárnak” tartották őket (638.).¹⁶ Annak igénye, hogy a zsidókat „félresikerült polgárnak” tarthassák, három tipikus jellegzetes-

ségben jut kifejezésre: a „zsidók gyengeségében”, abban a hiedelemben, hogy a zsidó középosztály identifikációja valójában „egy alapvetően sikertelen túlkompensáció” és abban a vélekedésben, hogy a zsidó középosztály nem lojális (638.). Adorno különösen hangsúlyozza a harmadik vonást, mivel az „elsősorban projektív, és a egyik fő racionalizációja annak a vágnak, „hogy az egész társaságtól megszabaduljunk” (639.).

Adorno legfőbb következtetése az, hogy „fel kell ismernünk az antiszemitizmus és az antidemokratikus érzületek közti kapcsolat létét” (653.) Ebből kifolyólag az antiszemitizmus és az előítélet nemcsak a kisebbségek, hanem a többség problémája is.¹⁷

Adorno egész fejezetét az antiszemita előítélet pszichoanalíziseként jellemezhetnénk. Különböző szinteken vizsgálta a zsidókkal szembeni tipikus vádak tartalmát. A felszíni jelentések lehetséges racionalitását és pszichológiai funkcionálitását, valamint egy tágabb társadalmi és kulturális keretben betöltött relevanciáját elemezte. A legerősebb hangsúlyt az előítéletek pszichológiai funkcionálitása, különösen a tipikus, társadalmilag elfogadott antiszemita sztereotípiák és azok pszichológiai funkciója közti kapcsolat kapta. A legjelentősebb következtetése pedig az volt, hogy egy hivatalosan demokratikus társadalmon belül az előítéletekben megnyilvánuló egyéni különbségek nagyrészt a személyiség struktúrájától függenek. Hogy ezt az állítást alátámasszák, hozzáfogtak az előítéletes személyiség fejlődésének alaposabb feltérképezéséhez.

Az előítéletes személyiség: az F skála

Míg a személyiség tanulmányozása már a kezdetektől fogva a kutatás középpontjában állt, csak „fokozatosan alakult ki” az a gondolat, hogy a személyiségvonások mérésére egy speciális eszközt kellene kifejleszteni (222.). Egy ilyen skála egyik funkciója az volt, hogy mérje az „előítéletet, anélkül, hogy ez a cél nyilvánvalóvá váljék és akár egyetlen kisebbségi csoport neve is említésre kerüljön” (222.). Ezt úgy lehetett kivitelezni, hogy olyan kérdőív itemeket kerestek, melyek ugyanazon pszichológiai folyamatok indikátorai, mint amelyek az etnocentrizmuson keresztül fejeződnek ki. Az „új skála másik – és egyben fő – célja az volt” (222.), hogy „az antidemokratikus tendenciák érvényes mértékét szolgálta a személyiség szintjén” (223.). Ebből a célból „az új eszközt F skálának neveztük, hogy kifejezzük annak kapcsolatát az implicit prefasiszta tendenciákkal” (224.).

Előzetes kutatások eredményeképpen kilenc „változót” tételtek fel, amelyekről azt gondolták, hogy „együttes előfordulásuk egyetlen szindrómát formál, a személyiség egy többé-kevésbé tartós szerkezetét, amely fogékonnyá tesz az antidemokratikus propagandával szemben” (TAP, 228.). Ezek a változók olyan

elemek formájában operacionalizálódtak, melyek „az előítéletekhez dinamika-
lag kapcsolódnak, nem logikailag” (225.). A tekintélyelvű személyiséget alkotó
változók a következők:

(1) *Konvencionalizmus*, amelyet úgy határoztak meg, mint a konvencionális
középosztálybeli értékek merev követését; (2) *Behódolás a tekintélyek előtt*,
amely a saját csoport idealizált tekintélyszemélyei iránti behódoló, kritikátlan atti-
tűdőkben nyilvánul meg; (3) *Tekintélyelvű agresszivitás* – a konvencionális érté-
kek megszegőinek elítélésében, elutasításában és szigorú megbüntetésük követe-
lésében jut kifejezésre; (4) *Anti-intracepció* – minden szubjektív, fantáziával
kapcsolatos jelenség helytelenítése, valamint annak elutasítása, hogy az illető sa-
ját belső lelki életével, tapasztalásaival foglalkozzék; (5) *Merev gondolkodás*, ba-
bona és sztereotípiá – merev kategóriákban való gondolkodás iránti hajlam és hit
az egyén sorsának misztikus meghatározóiban; (6) *Hatalom és „keménység”* –
azonosulás a hatalmon levőkkel, az erő, a keménység, a fegyelem fontosságának
eltulzása; (7) *Rombolási ösztön és cinizmus* – általános ellenséges beállítottság,
„racionalizált, az ego által elfogadott, erkölcsileg nem átszellemitett agresszió”
(239.); (8) *Projektivitás* – a belső, nem tudatos impulzusok külvilágra vetítése, az
a meggyőződés, hogy a világot tükös és veszélyes erők uralják; (9) *Nemiség* – a
szexuális devianciák iránti túlzott érdeklődés, hamis moralitás (vö. TAP, 228.).

A hely hiánya miatt ezen „változóknak” csak egy részét mutatjuk be részlete-
sebben, annak érdekében, hogy illusztráljuk azt a pszichológiai gondolkodást,
amely beemelte ezeket az elemeket a skálába.

A tekintély előtti behódolás vagy a „tekintélyelvűség mazochisztikus kompo-
nense” elválaszthatatlanul kapcsolódik a szadisztikus, azaz tekintélyelvű agresz-
zióhoz (232.), mivel a „saját csoport tekintélyszemélyei – eredetileg a szülők –
iránt érzett gyűlöletet el kell fojtani; ezen személyek „rossz” oldalai [...] egy
létező külcsoport tulajdonságaiként jelennek meg” (232.). Azoknak a merev erkölcsi
megszorításoknak (vagyis a konvencionalizmusnak), amelyekhez a tekin-
télyelvű személy megpróbálja az életét igazítani, az alapjai egyrészt frusztráló
gyermekkori élmények, az egyén azon pszichológiai képtelensége, hogy az
„alapvető örömeit” megélje, valamint az ezen élmények megszerzését tiltó tár-
sadalmi előírások. Így az „a gyűlölet, amelyet eredetileg a saját csoport tekintély-
személyei keltettek fel és amely feléjük irányult, áttolódik a külcsoportokra”
(223.). Ez az egyik forrása az értékek megsértőivel szemben követelt aránytalan
büntetésnek. Ezen túl a tekintélytisztelő személy „valójában immorális tulajdon-
ságokat szeretne látni” másokban, bizonyítékoktól függetlenül, mivel merev fe-
lettes-énjét ki kell elégítenie olyan módon, hogy a saját elfogadhatatlan törekvé-
seit másokra vetíti ki.¹⁸ A tekintélyelvű agresszió eredménye:

„Amint az egyén meggyőzte magát arról, hogy vannak emberek, akiket meg
kell büntetni, máris rendelkezésre áll egy olyan csatorna, amelyen keresztül ki-
fejezheti legmélyebb agresszív késztetéseit, miközben teljesen erkölcsösnek
érezheti magát. Ha külső tekintélyszemélyek vagy a tömeg hozzájárulását adja
az agresszióknak ezen formájához, akkor az a leghevesebb formáját öltheti, és
fennmarad azután is, hogy azon konvencionális értékek, melyeknek nevében azt
elkövették, már elfelejtődtek.” (233.)

Strukturális terminusokban ez azt jelenti, hogy ezen pszichodinamikai folya-
matok mögött „az ego gyengesége” áll, amely nem volt képes „integrálódni a fe-
lettes-énnel” (234.). A felettes-én a személyiséghez képest „külső” marad, és így
„merev, automatikus és instabil aspektusai kerülnek kifejezésre” (234.). Az ego
gyengeségének vannak más következményei is: „az introspekció ellenzése”, ba-
bona, sztereotípiák, az énidegen nemiség elutasítása, és „az ego és feltételezett
erejének túlhangsúlyozása” (240.)¹⁹ – ezek mind a tekintélyelvűség tünetegyütte-
sének alkotóelemei.

Az F skála elemeinek megalkotásához használt stratégia hasonló volt, mint az
antiszemitizmus esetében: „Minden elemnek kellett rendelkeznie némi racionális
jelleggel, de úgy kellett megfogalmazni ezeket, hogy ne a racionális aspektus
legyen a fő meghatározó faktor az egyetértés vagy nem egyetértés tekintetében”
(TAP, 241.). A skála validálására közvetett módszereket alkalmaztak – a magas
és az alacsony pontszámú alanyok összehasonlítását, valamint az F skála, az an-
tiszemitizmus, az etnocentrizmus és a politikai-gazdasági konzervativizmus kor-
relációinak vizsgálatát.

A skála számos verzióját vizsgálták és módosították. A harmadik és végleges
forma harminc elemből állt, az AS skálával megegyező formátumban. A külön-
böző mintákon nyert átlagos megbízhatóság 0,90, az F és az E skálák korreláció-
ja átlagosan 0,75, míg az F és az AS skálák között 0,53 volt.²⁰ Így arra a követ-
keztetésre jutottak, hogy „meglehetősen sikeres” volt az előítéletek közvetett
mérésére tett próbálkozásuk, de ugyanakkor „még be kell bizonyítani, hogy
azok a változók, amelyekre az F skála vonatkozott, valóban személyiségválto-
zók” (TAP, 1982, 208.). Ezt a feladatot kvalitatív módszerekkel oldották meg.

Frenkel-Brunsvik: interjúk az előítéletesekkel

Az előítéletek háttérben álló pszichológiai mechanizmusok döntő bizonyíté-
kát a klinikai interjúktól várták. Ezek előnyei „a kifejezésnek abban a mozgáste-
rében és szabadságában rejlenek, amelyet a tanulmányozott személy számára
biztosítanak” (1982, 221.) és „a potenciálisan fasiszta mintázat és kialakulásá-
nak mélyebb megértését teszik lehetővé” (1982, 208.).

Az interjúalanyokat az AS és az E skálán legmagasabb és legalacsonyabb pontszámot elérték közül (az alsó és a felső negyedből) válogatták. Körülbelül száz alannal készült az interjú. „Pontozható kategóriák” segítségével (1982, 223.) megpróbálták számszerűsíteni az eredményeket. A félig strukturált interjúk különböző területeket fedtek le, amelyeket hat csoportba kategorizáltak: foglalkozás és „általában a munka” iránti attitűdök; kereset és „a pénz köré rendeződő aspirációk és fantáziák”; vallás – konvencionális vagy „internalizálódott”; klinikai adatok – családi háttér, családi szereplők, gyerekkor, nemiség, társadalmi kapcsolatok és iskola; politikai attitűdök, valamint a kisebbségekkel és „fajokkal” kapcsolatos attitűdök (1982, 232–255.).

Családi háttér és személyiségfejlődés

A magas pontszámúak családjára „szigorú és fenyegető típusú otthoni fegyelem” jellemző (1982, 256.). A családtagok közti kapcsolatok „aránylag tisztán meghatározott domináló, illetve alárendelődő szerepeken alapulnak” (1982, 256–257.). Társadalmi szempontból ezekre a családokra „státusszorongás” jellemző, ezért szigorúan konvencionális viselkedést várnak el a gyerekektől, és „intoleránsak az ösztönkésztetések bármiféle megnyilvánulásával szemben” (1982, 257.) Ennek eredményeképpen a gyerekek minden olyan viselkedésformája, amely az előírt forgatókönyvön kívül esik, „ego-idegennek van nyilvánítva, és leválasztódik a személyiség többi részétől” (1982, 257.). Ezen túl, „a társadalmi és politikai attitűdök terén találják meg az elfojtott, de még nem módosított késztetések egyik eltorzult levezetésüket, ahol fokozott intenzitással törhetnek felszínre. Különösen a saját szülő attitűdjeként először megélt erkölcsi megbotránkozás irányul később a gyengébb külcsoportok felé.” (1982, 257.)

Az ilyen családi légkör nem engedi meg „az önbizalom [...] megfelelő fejlődését”, és inkább a szülőktől való függést erősíti. Továbbá hozzájárul a gyerekek „önmegtagadó behódolásához”, de ugyanakkor a „mélyben a szülőkkel szemben érzett nehezteléshez és az általuk való elnyomottság érzéséhez” is (1982, 258.). Természetesen a neheztelés „énidegennek nyilvánítatik”, míg a felszínen „gyakran jelenik meg a szülők merev dicsőítése és idealizációja” (1982, 258.). A szerzők hangsúlyozzák, hogy különösen az előítéletes férfiak „hajlamosak arra, hogy »rideg és távoli« apáról számoljanak be, aki látszólag zsmokoskodott a családban” (1982, 259.).

Az előítéletmentes alanyok a TAP szerint kevésbé homogén és specifikus csoportot alkotnak. Általában kevésbé vártak el tőlük engedelmességet, és a szeretetet nyíltabban fejezték ki (vö. 1982, 260.). Különösen az alacsony pontszámú férfiak számolnak be az anyjukhoz fűződő érzelmileg meleg kapcsolatról. A be-

helyettesítés és a projekció mechanizmusai helyett „inkább ott kezelik a konfliktusaikat, ahol azok erednek: a szüleiknél és saját maguknál” (1982, 280.).

Ez az elemzés Frenkel-Brunswik egy korábbi, a gyerekek etnocentrizmusával kapcsolatos tanulmányának adataival egészült ki (1949). Az a vizsgálat a gyerekekkel és azok szüleivel foglalkozott. Ezen eredmények megerősítették a felnőtt vizsgálatok során kialakított hipotéziseket: „a félelem és a függés [...] lehetlenné teszi, hogy az etnocentrikus gyerek tudatosan kritizálja szüleit”, és ez az elfojtott antagonizmus a külcsoportokra tolódik át (1982, 276.).

A személyiség

Az interjúk „vak kódolásának” kvalitatív elemzése egy sor olyan személyiségvonás konceptualizálásához vezetett, amelyek tekintetében a magas és az alacsony pontszámot elérők különböznek. (1) Az alacsony pontszámúak jobban tudatában vannak elfogadhatatlan késztetéseiknek és általában a lelki életüknek, míg a magas pontszámúak elfojtásra hajlamosak. Elfojtják „félelmeiket, gyengeségeiket, passzivitásukat, szexuális késztetéseiket, és a tekintéllyel bíró személyekkel szemben érzett agresszív érzéseiket” (1982, 268–269.). (2) Az ilyen érzések elleni védekezés részeként kivetítik vagy *externalizálják* azokat. Ilyen módon mások „fenyegetőnek és ellenségesnek” tűnnek, vagy gyengeségük miatt elítélhetőek, míg kompenzációképpen kialakul „a hatalom, az erő, a siker iránti vágy” (1982, 269.). Az alacsony pontszámúak ezzel szemben internalizálásra hajlamosak, vagyis arra, hogy saját belső életükkel foglalkozzanak. (3) Az externalizált pszichológiai ágensek, beleértve a felettes-ént is, a társadalmi elismerés iránti erős szükségletet keltenek, amely erős konformizmust és konvencionalizmust eredményez. Az alacsony pontszámúakra inkább a *hitelesség* és a spontaneitás jellemző az élet különböző területein. (4) Mivel a „státus, mint az egyén értékmérője, az amerikai civilizáció általános jelensége” (1982, 273.), a magas pontszámúak tisztelik a *hatalmat* és a *státust*. Az alacsony pontszámot elérők viszont inkább a „belső és alapvető értékeket” becsülik (1982, 272.). Inkább *szereketorientáltak*, érdeklődnek az emberek, a művészetek stb. iránt. (5) Az előítéletmentes alanyok „flexibilisebb alkalmazkodást mutatnak, bár ez számos esetben neurotikus tendenciákkal párosul” (1982, 275.). Az előítéletesek merevsége annak a szükségletnek az eredménye, hogy „az elfogadhatatlan tendenciákat és késztetéseket a tudaton kívül tartásuk” (1982, 274.).

Mivel nehéz a késztetéseket kontroll alatt tartani, azok „állandóan kísértenek a felszín alatt”, és így a magas pontszámúak alkalmazkodása attól válik függővé, hogy „a kultúra felkínálja-e az elfojtott késztetések társadalmilag elfogadható levezetési módját” (1982, 274.). Valójában „A sajátcsoport–külcsoport éles különválasztásának gondolata, amelyet a mi kultúránk biztosít, lehetővé teszi a magas

pontszámúak számára, hogy elnyomják az olyan presztízs-személyekkel szemben érzett gyűlölet rettegett gondolatát, akiktől függenek, azáltal, hogy kivetítik azt olyan gyenge külcsoportokra, amelyek esetében nem kell megtorlástól tartaniuk. Ez a mechanizmus ezenkívül azt is lehetővé teszi számukra, hogy tudatuktól aránylag távol tartsák saját pszichológiai gyengeségüket, mivel most már felsőbbrendűnek érezhetik magukat a társadalmilag gyengébb csoportnál. Egyebek mellett a saját erkölcstelen tendenciáktól való félelem enyhíthető mások, főleg a külcsoportok immoralis tendenciáinak eltűlésével és azok elítélésével is.” (1982, 274.)

Az eredmény: pszichológiai típusok és az előítélet

A TAP tudományos fogadtatásának egyik fő problémája az az értelmezés volt, hogy a tekintélyelvűség (különösen ahogy azt az F skála operacionalizálta) az előítélet egyetlen pszichológiai alapja. Valójában számos különálló szindrómát találtak mind az alacsony, mind a magas pontszámot elérők között.

A magas pontszámúak között 6 tünetcsoportot vázoltak fel. (1) *A felszíni sértődöttség szindrómája* azokra az emberekre utal, „akik kész megfogalmazásokként elfogadják a kívülről kapott előítéletes sztereotípiákat... abból a célból, hogy saját létezésük konkrét nehézségeit racionalizálják és – pszichológiailag vagy ténylegesen – túljussanak rajtuk”. Adorno szerint „ha van valami igazság az antiszemitizmus népszerű bűnbakelméletében, akkor az éppen az [ilyen] emberekre érvényes” (756.). (2) *A konvencionális szindróma* szintén elfogadja a „kívülről” kapott előítéleteket, de „mint az általános konformitás szerves részét” (756.). Az előítélet önmagában nem játszik fontos pszichológiai szerepet, „csak mint a csoporttal való identifikáció megkönnyítője” (756.). (3) *A tekintélytisztelő szindróma* fontossága indokolja, hogy a szövegből egy kicsit bővebben idézzünk: „Ez a tünetcsoport áll a legközelebb a magas pontszámúak általánosan feltételezett személyiség szerkezetéhez, ahogy az az egész vizsgálat során kitűnik. Lefutása egy »klasszikus« pszichoanalitikus mintát követ, amely az Ödipusz-komplexus szado-mazochisztikus megoldásának felel meg, ahogy azt Erich Fromm hangsúlyozta a »szado-mazochisztikus« személyiség leírásakor. Max Horkheimer elmélete szerint, melyet egy közös művünk általa írt szociálpszichológiai fejezetében fejt ki, a külső társadalmi elnyomás a késztetések belső elfojtásával jár együtt. A társadalmi kontroll »internalizálásához«, amely sosem ad annyit az egyénnek, mint amennyit elvesz tőle, az egyénnek a tekintély és annak pszichológiai ágense, a felettes-én iránti attitűdjei irracionális jelleget öltenek. Az egyén csak úgy tud beilleszkedni a társadalomba, hogy örömet leli az engedelmességben és az alárendelődésben. Ez működésbe hozza a szado-mazochisztikus ösztönstruktúrát, mint a társadalmi alkalmazkodás feltételét és eredményét.

A mi társadalmi kereteink között mind a szadisztikus, mind a mazochisztikus tendenciák kielégülésre találnak. Az a mód, ahogy az ilyen kielégülések átfordulnak személyiségvonásba, az Ödipusz-komplexus egy sajátos megoldását jelenti, amely meghatározza az itt tárgyalt tünetegyüttes kialakulását. [...] ...a korábbi agresszivitás egy része felszívódik és mazochizmussá alakul, míg egy másik része szadizmusként marad fenn, amely levezetésének útját azokban keresi, akikkel az alany nem azonosul: végső soron egy külcsoportban. A zsidók gyakran válnak a gyűlölt apa helyettesítőivé, a fantázia szintjén sokszor éppen az apa azon tulajdonságait magukra öltve, amelyekkel szemben az egyén lázadt, mint a gyakorlatiasság, hidegség, zsarnokoskodás vagy éppen a szexuális vetélytársi mivolt.” (TAP, 759.)

Ebben a típusban az előítélet nyilvánvalóan alapvető pszichológiai szerepet játszik. (4) *A lázadó és a pszichopata* szindrómájára a szülői tekintély elleni lázadás jellemző, amely „minden tekintély irracionális és vak gyűlöletéhez vezet, erős destruktív felhanggal” (762.). Ez a típus, kifejetlen felettes-énjével és az öröm egyik forrásául szolgáló agresszióval, a „vagányok, duhajok, huligánok, kínvallatók és a fasiszta mozgalom »piszkos munkáját« végzők taborát adja” (763.). *A különcök* azok az emberek, akiknek nem sikerült alkalmazkodniuk, „akiknek nem sikerült egyensúlyt teremteniük lemondásaik és kielégüléseik között, és akiknek az egész életét a külvilág velük szemben megnyilvánuló elutasítása határozza meg” (765.). Ők a társadalmilag izolált „vesztesek”, akiket „az előítélet, a kollektivizálás és egy pszeudorealitás felépítése segít megmenteni az elmebetegségtől” (765.). Különösen az összeesküvés-elméletekhez vonzódnak. (6) *A manipulátor* típusát a „kényszeres és túlzott realizmus jellemzi, amely mindent és mindenkit manipulálható tárgyként kezel, [...] józan intelligenciájuk és majdnem teljes érzelemmentességük talán a legkönyörtelenebbé teszi őket mind közül. Az, hogy mindent szervezeti keretben látnak, fogékonyá teszi őket a totalitárius megoldások iránt. Céljuk nem annyira a pogromok, mint inkább a gázkamrák létrehozása” (767–768.). A TAP szerint a fentiek közül a konvencionális és a tekintélytisztelő típusok a leggyakoribbak.

Az alacsony pontszámot elérők között öt tünetegyüttest írtak le. (1) *A rigid alacsony pontszámú* a magas pontszámúakhoz hasonlóan előítéletes. Felettes-énje szigorú és kényszeres, így hajlamos a „totalitárius gondolkodásmódra” (772.). Felszíni előítéletmentessége az éppen esetlegesen elfogadott ideológia eredménye. Így például a tolerancia lehet a proletár internacionalizmus következménye vagy ugyanúgy a kereszténységé, de anélkül, hogy az egyén valóban elfogadná ezeket az elveket. (2) Az alacsony pontszámú *tiltakozók* erősen „internalizálták apaképüket”, de ugyanakkor tiltakoznak „az apai tekintély ellen” (774.). „Felettes-énjük annyira erős, hogy az saját »modellje«, az apa – és minden más külső tekintély – ellen fordul” (774.). Majdnemhogy kényszeresen min-

dig az „áldozat” oldalán állnak, „tisztán erkölcsi megfontolásból”, de gyakran pszichológiailag nem elég erősek ahhoz, hogy a diszkriminációval nyíltan szembebeszéljenek (774.). (3) Az alacsony pontszámú *impulzív* aránylag gyenge az énjük és a felettes-énjük, és így instabil a politikai beállítódásuk. De ösztön-énjük ereje folytat – „amely aránylag mentes a romboló hajlamoktól” – „együttéreznek mindennel, amiről azt érzik, hogy elnyomott” (777.), és így egyáltalán nem fogékonyak a totalitáriánus ideológiákra. (4) Fejlett felettes-én, együttérzéssé szublimált ösztön-én és aránylag határozatlan én jellemzi dinamikailag az alacsony pontszámú „bizonytalanokat”. Életfilozófiájuk az „élni és élni hagyni”, és „kifejezetten vonakodnának bármilyen tárggyal szemben erőszakot alkalmazni” (778.). „Bár semmilyen akciót nem lehet elvárni tőlük, mégis számíthatunk rájuk, mint olyan személyekre, akik semmilyen körülmények között nem fogadnak el semmiféle politikai vagy pszichológiai fasizmust” (779.). (5) Ezzel szemben a *valódi liberálisok* „nagyon nyíltak mind reakcióikban, mind véleményalkotásukban [...] erős személyes autonómia- és függetlenség-igényük van” (781.). Az én – amely nem gyenge, de nem is narcisztikusan „megszállt” –, a felettes-én – amely erős erkölcsi meggyőződéseket tartalmaz – és az ösztön-én funkciói egyensúlyban vannak. Az ilyen típus nemcsak hogy ellenáll a fasiszta propagandának, hanem aktívan ellene is fordul.

A következtetések és az üzenet

Adorno és munkatársai arra a végkövetkezésre jutottak, hogy a különböző attitűdök, hiedelmek és vélemények háttérben feltételezett közös pszichológiai alaplétezés igazolást nyert: „Így az alapvetően hierarchikus, tekintélyelvű, kihasználó szülő-gyerek kapcsolat alkalmas arra, hogy átadja az egyénnek egy a párkapcsolataihoz vagy az Istenhez fűződő, hatalomcentrikus, kihasználóan dependens attitűdöt, mely azután könnyen egy olyan politikai filozófiáig és társadalmi világnézetig fejlődhet, amely csak arra hagy teret, hogy az egyén elkecseregessen csüngjön valami erősnek tűnő dologon, és megvetően elítéljen mindent, ami gyenge. A szülő-gyerek dichotómia dramatizálása kiterjed a nemi szerepekről és az erkölcsi értékekről alkotott felfogásra, valamint a társadalmi kapcsolatok kettős kezelésére, amely különösen a sztereotípiák kialakításában és a sajtócsoporthoz idegen csoport éles szétválasztásában nyilvánul meg. A konvencionális, a merevség, a represszív tagadás és a gyengeség ezt követő felszínre kerülése, a félelem és a függés mind ugyanannak az alapvető személyiség-mintázatnak a különböző, a személyes életben, a vallás, illetve a társadalmi ügyek iránti attitűdökben egyaránt megfigyelhető aspektusai.

Ezzel szemben van olyan személyiségstruktúra, amelyre elsősorban szeretetteljes, alapvetően egyenlőségre törekvő és megengedő interperszonális kapcsola-

latok jellemzőek. Ez a mintázat felöleli a családdal és a másik nemi kapcsolatos attitűdöket, valamint a vallási és társadalmi értékek internalizációját is. Ennek az alapvető attitűdnek az eredménye a nagyobb fokú rugalmasság és a teljesebb kielégülésre való képesség.” (TAP, 971.)

Adorno és munkatársai visszafogottak, de derűlátók voltak az eredményeikre épülő lehetséges társadalmi cselekvéssel kapcsolatban. A diszkriminációellenes törvényalkotást egyáltalán nem elleneztek, de szkeptikusak voltak annak hatékonyságát illetően. Inkább azt javasolták, hogy „a sztereotípiák, az érzelmi hidegség, a hatalommal való azonosulás és az általános rombolási hajlam” jelensége ellen kellene harcolni (1982, 477.). Nyilvánvaló okokból „az egyéni pszichoterápia közvetlen hatását elhanyagolhatónak kell tekintenünk” (1982, 479.).²¹ Viszont úgy gondolták, hogy nevelési célokra „nem lenne nehéz [...] olyan programot javasolni, amely még a jelen kulturális keretek között is etnocentrizmustól mentes egyéneket lenne képes kinevelni. Ehhez alapvetően mindössze az szükséges, hogy a gyerekeket hiteles módon, mint emberi egyéneket szeressék (1982, 479.). Akármennyire egyszerűnek tűnik is ez az utóbbi tanács, „könnyebb javasolni, mint véghezvinni” (uo.), hiszen a nevelők, s elsősorban a szülők pszichológiai átalakulását tételezi fel. Azt az ördögi kört kell megszakítani, talán a „valódi liberalizmus” spirálszerű erősítésével, amelynek révén a tekintélyelvűség társadalmilag újratermelődik a családban. Ennek ellenére ez a cél „nem érhető el kizárólag pszichológiai eszközökkel”, mivel az előítéletek a „társadalom teljes szerveződésének” termékei, melyeket „csak a társadalom megváltoztatásán keresztül” lehet orvosolni (1982, 479.).

A pszichológia szerepe ettől függetlenül abban rejlik, hogy a tekintélyelvűek „ellenállását legyőzze”, hogy magukról és a valóságról objektívabb képet alkossanak. Ezen túlmenően arra is rámutathat, hogy „Bár van okunk azt hinni, hogy az előítéletes embereket a társadalom jobban jutalmazza, már ami a külsődleges értékeket illeti [...], nem kell azt feltételeznünk, hogy a toleránsok csak túlvilági elismerésben reménykedhetnek. Valójában jó okunk van azt hinni, hogy a toleránsok jobban ki tudják elégíteni alapszükségeiket [...]. Ha a fasizmus fő érzelmi forrása a félelem és a pusztításvágy, akkor *Erosz* a demokrácia része.” (TAP, 1982, 480.)

A reakció

A TAP tudományos fogadtatása ambivalens volt. Bár eleinte „mint a fantázia-dús és integratív társadalomtudomány modelljét” dicsérték (Samelson, 1993, 35.), rövidesen számos kritika is érte (például Christie és Jahoda, 1954). Legtöbbjük, főleg a korai írások (például Hyman és Sheatsley, 1954), módszertani kérdéseket boncolgatott, „látszólag a módszertani tökéletesség valami olyan esz-

ményi mértékeit alkalmazva, amelyeknek minden valószínűség szerint semmilyen létező társadalomtudományi kutatás nem tudna megfelelni, csak a kísérleti tervezés tankönyveinek példagyakorlatai” (i. m.).

A kritikusok felvetették, hogy a minták nem reprezentatívak, ezért az eredményeket nem lehet a tényleges alanyokon túlmenően általánosítani (vö. Rot, 1989, Stone et al., 1993a). A TAP szerzői is foglalkoztak ezzel a problémával, és arra a javaslatra jutottak, hogy a kutatást meg kellene ismételni egy „nagyobb szabású vizsgálat” keretében (1982, 194.), reprezentatívabb mintákon.

Ellenérvként szerepelt az is, hogy az interjúkat és a projektív technikákat nem „kettős vak” módszerrel kezelték, így a vizsgálat céljaival és fő elméleti hipotéziseivel tisztában levő interjúkészítők és az interjúkat értelmezők elvárásai befolyásolhatták a kapott eredményeket (vö. Rot, 1989).²² Azt is kifogásolták, hogy nem megfelelő statisztikai ellenőrző módszereket alkalmaztak az olyan változóknál, mint az iskolázottság, a társadalmi-gazdasági helyzet vagy az intelligencia.²³

A legnagyobb figyelmet mégis az F skála kapta. A talán legismertebb módszertani kérdés az itemekkel való automatikus egyetértés problémája. Mivel az F skála (és a TAP más skáláinak) minden elemét pozitívan fogalmazták meg, vagyis úgy, hogy az egyetértés az elemekkel erősebb tekintélyelvűséget (vagy antiszemitizmust, etnocentrizmust stb.) jelentett, kifogásként merült fel az, hogy a skálák valójában a *bármilyen* kijelentés elfogadására való hajlamot mérik (például Bass, 1955). A kritikusok megint figyelmen kívül hagyták azt, ahogyan a szerzők megbirkóztak ezzel a problémával, illetve ahogyan igazolták megoldásukat (vö. Samelson, 1993). Azzal érveltek például, hogy a hallgatólagos egyetértés inkább jellemző a kevésbé intelligens és alacsonyabban iskolázott, és ezért befolyásolhatóbb személyekre. Lényegi szempontból ez nem jelentett komoly problémát, mivel a vizsgált kérdés kapcsán „az antidemokratikus ideológia iránti passzív befolyásolhatóság” (1982, 209.) nagyon is fontos szerepet játszik.

Politikailag fűtött vita alakult ki azon probléma körül, hogy „milyen típusú tekintélyelvűséget” mér az F skála. Többeket felháborított, hogy a politikai konzervativizmust a fasiszmusra való hajlammal, sőt még valami pszichopatológiának tűnő dologgal is kapcsolatba hozták. Jelentős erőket fektettek olyan kutatásokba, melyek a „baloldali tekintélyelvűség” fogalmát, illetve az ezt a jelenséget mérő skálát próbálták kidolgozni, meggyőző siker nélkül (vö. Altemeyer, 1988, Stone és Smith, 1993).²⁴ Eysenck (1954) például úgy gondolta, hogy a brit kommunisták és fasiszták egyaránt *durva lelkiűek*.²⁵ Rokeach (1956) kidolgozta a dogmatizmus „ideológiailag semleges” fogalmát, melyet a D skála segítségével operacionalizált. Viszont a D skáláról is bebizonyosodott, hogy korrelál a konzervativizmussal és az F skálával, így mégiscsak „ideologikusan torzított” (vö. Stone et al., 1993a).

Lényegesebb ellenérv volt az, hogy az előítélet és a személyiség kapcsolata túlhangsúlyozott. A kritikusok abban az irányban érveltek, hogy az előítélet a szocia-

lizáció során adódik át és kulturális normákat tükröz, függetlenül a személyiség szerkezetétől. Ez az ellenérv elsősorban Pettigrew (például 1959) nevéhez fűződik, aki az USA déli területein erős feketeellenes rasszizmust talált, amelyhez nem társult erősebb tekintélyelvűség, sőt, a kettő nem is korrelált szorosan. Heaven dél-afrikai eredményei is alátámasztják ezt az értelmezést (például 1976, 1984). A „normatív nyomás hipotézisével” szemben azonban Duckitt például dél-afrikai diákokon végzett vizsgálata során arra az eredményre jutott, hogy „a tekintélyelvűség erősen összefügg az előítélettel, az észlelt normatív nyomás mértékétől függetlenül” (1994, összefog., 1988, 1993 is). Mégis úgy tűnik, van némi bizonyíték arra, hogy amikor az előítéletek kiemelkedő jelentőséggel bírnak a csoporton belüli viszonyokban vagy éppenséggel elhanyagolható szerepük van, akkor kevésbé korrelálnak a tekintélyelvűséggel. Az utóbbi esetre hoz példát Forbes (1985), aki Kanadában nagyon alacsony vagy nem szignifikáns korrelációt talált a tekintélyelvűség és az etnocentrizmus között.²⁶ De voltaképpen már a TAP is tárgyalta ezt a problémát. Az általuk vizsgált regionális különbségek a Kelet és a Nyugat között mutatkoztak: az előbbi csoport előítéletesebb volt, de nem volt tekintélyelvűbb, és az E és F skálák közti korreláció „az egyik legalacsonyabb érték” volt (1982, 198.). Az ellentmondást a „fennálló közvéleménnyel” magyarázták (i. m.).

Ehhez a problémához kapcsolódik Forbes (1985) hipotézise a kisebbségi etnocentrizmus kevésbé tekintélyelvű természetéről: némely kisebbségi mozgalmak politikai nonkonformizmusa tükröződhet abban, hogy nacionalizmusuk a tekintélyelvűséggel alacsony vagy semmilyen korrelációt nem mutat. Ezt a feltételezést némileg alátámasztja az a vizsgálat, amely a többséghez képest alacsonyabb korrelációt talált az etnocentrizmus és a tekintélyelvűség között a jugoszláviai magyar etnikum körében (Todosijević, 1998a).

A fenti problémák egy része az előítélet társadalmi, gazdasági, kulturális és történelmi meghatározóinak általánosabb problémájához kapcsolódik. Az Adorno és munkatársai ellen felhozott egyik ellenérv szerint (például Ferrarotti, 1994, Asch, 1987) ők figyelmen hagyták ezeknek a tényezőknek a fontosságát. Adornóékat *pszichológiai redukcionizmussal* vádolták. Ferrarotti szerint a „rasszizmus... egy rasszista közösség létét tételezi fel” (1994, 116.), vagyis nem elégséges bizonyos személyiségvonások megléte, azokat a társadalomnak fel kell töltenie bizonyos tartalommal. Bizonyos szerzők sajnálkozásukat fejezték ki amiatt, hogy a TAP „felhívította” a társadalom kritikai megközelítését, ami a Frankfurter Iskolára volt jellemző (például Samelson, 1993, Ferrarotti, 1994, Billig, 1982) bár mások éppen azt állítják, hogy „a tekintélyelvűség elmélete végső soron a fasiszmus és a kapitalizmus marxista értelmezésén alapszik” (Bergmann, 1988, 28.).

Az általunk adott ismertetés talán kellően érzékeltette: Adorno és munkatársai tudatában voltak annak, hogy bizonyos társadalmi és történelmi tényezők szere-

pet játszanak az előítélet kialakulásában, és kötetükben gyakran hangsúlyozták is ezek fontosságát (vö. Werz, 1998). Míg azt nem lehet tagadni, hogy az eredmények értékelésében figyelembe vették a társadalmi-kulturális tényezőket, azt valóban fel lehet róni, hogy ezen tényezők vizsgálatát nem építették be a *felmérésekbe*, bár az interjúk többet érintettek ezekből a témákból (vö. 1982, 238.). A másik oldalon viszont nem szabad elfelejtenünk, hogy ennek a vizsgálatnak a kifejezett célja a fasizmusra és az előítéletekre való fogékonyság pszichológiai aspektusának feltárása volt (vö. Stone et al., 1993a). Így a pszichologizmus vádjára némiképp ingatag lábakon áll, a vizsgálat fogadtatására azonban mindenképpen jellemző.

A másik alapvető probléma az, hogy vajon a tekintélyelvűség személyiségvonás-e vagy inkább egy speciális ideológia. Ha az utóbbi az igaz, akkor az előítéletnek a tekintélyelvűségen alapuló magyarázata azt jelentené, hogy az ideológia egyik aspektusát egy másik aspektusával magyarázzuk.²⁷ Ahhoz, hogy ezt a körköröséget elkerüljük, meg kellene tudnunk magyarázni, mi az, ami ennek az „ideológiacsomagnak” az elemeit összeköti. John Ray szerint az F skála csupán a konzervativizmus tökéletlen mérőeszköze, vagyis az „ódivatú személyiséget” (Ray, 1990) és a „viktoriánus értékek” elfogadását (például Ray, 1988) méri. Rot és Havelka (1973) az F skála első széles körű jugoszláviai alkalmazását követően arra a következtetésre jutottak, hogy a skála valójában a patriarchális környezetre jellemző hiedelmek elfogadását méri, nem pedig stabil személyiségvonások meglétét és erősségét. A tekintélyelvűség és az etnocentrizmus kovarianciáját a hasonló kulturális vagy szubkulturális keretben történő szocializációval magyarázták.

Idetartoznak azok az érvek is, melyek szerint az előítélet és a tekintélyelvűség közötti kapcsolat nem is valós, valamilyen „harmadik” változó, mint például az iskolázottság vagy a társadalmi osztály hatását tükrözi.²⁸ A felgyülemlett bizonyítékok afelé mutatnak, hogy az iskolázottság következetesen összefügg a tekintélyelvűséggel, bár nincs egyetértés abban, hogy ezt milyen módon kellene értelmezni (vö. Dekker és Ester, 1993, Scheepers et al., 1990). A többváltozós elemzések arra engednek következtetni, hogy ez az összefüggés valós, a tekintélyelvűség közvetít az előítéletesség és az iskolázottság között (például Todosijević és Enyedi, 1998, Scheepers et al., 1990).²⁹

Adorno és munkatársai is foglalkoztak ezzel a problémával. Ők a klinikai módszerektől várták annak döntő bizonyítékát, hogy az F skála egy érvényes *személyiség-skála*. „Hangsúlyoztuk, hogy csak annyiban lehet itt a személyiségről beszélni, amennyiben a skála elemei közti koherenciát inkább egy belső szerkezet segítségével lehet megmagyarázni, semmint külső kapcsolatokkal” (TAP, 228–229.). Ezért a kritikusoknak bizonyítani kellene tudniuk a „viktoriánus értékek” és, mondjuk, a magyarországi antiszemitizmus „külső kapcsolatát”.

A tudományos körök kritikai reagálásait a TAP megjelenése kapcsán két elem dominálta. A középpontban a módszertani, különösen az F skálával kapcsolatos kérdések álltak, míg a TAP *elméletét* nagyrészt figyelmen kívül hagyták, különösen annak pszichoanalitikus aspektusát (vö. Stone et al., 1993a, Billig, 1982, Worrell, 1998), csakúgy, mint az antiszemitizmus tárgyalását.

A későbbi következmények: trendek és problémák

A későbbiekben a kutatóknak is – a kritikusokhoz hasonlóan – az „F skála vált a rögeszméjükké”, miközben az elméleti kérdéseket teljesen figyelmen kívül hagyták (vö. Samelson, 1993, Worrell, 1998). A kritikáktól függetlenül az F skála és a tekintélyelvűség fogalma nagyon népszerű lett, és széles körben használták ezeket. Meloen a tekintélyelvűséggel foglalkozó tanulmányok ezreit tekintette át, és arra a következtetésre jutott, hogy „az F skála, mint az antidemokratikus és fasiszta hajlamok mérőeszköze, megőrizte érvényességét az idők során” (1993, 61., 1998 is). A különféle skálák segítségével mért tekintélyelvűség egészében véve szignifikánsan korrelált az előítélet és az etnocentrizmus különféle mutatóival (Scheepers et al., 1990, Billig és Cramer, 1990, Van Ijzendoorn, 1989, Altemeyer, 1988, Rot és Havelka, 1973).

Sokkal kevesebb tanulmány foglalkozik a tekintélyelvűség és az antiszemitizmus kapcsolatával (vö. Bergman, 1988), de a bizonyítékok mégis a TAP feltevézéseit látszanak alátámasztani (például a magyar helyzetre lásd Enyedi, 1998, Fábrián, 1998, a jugoszláv és magyar helyzetösszehasonlítását lásd Todosijević, 1998b, Ausztriában lásd Kindervater, 1997, Hollandiában König et al., 1998). Illusztrációképpen megemlíthjük Kindervater (1997) vizsgálatát, melynek eredményei szerint a tekintélyelvűség különböző mutatói szignifikánsan korrelálnak az általa összeállított, 7 elemből álló antiszemitizmus-skála pontszámával. Az antiszemitizmus korrelált például az „általános tekintélyelvűséggel” ($r = 0,52$), a „központi tekintélyelvűséggel” ($r = 0,44$), „az állami tekintély iránti tisztelettel” ($r = 0,57$), és valamivel gyengébben a „tekintélyelvű családsszerkezettel” ($r = 0,18$).

A tekintélyelvűség családi előzményeire kevés figyelmet fordítottak. Különösen ritkák a közvetlen megfigyelésre építő, illetve a longitudinális vizsgálatok. Christie és Cook 1958-ban azt állították, hogy „bizonyítékok tömege támasztja alá azt az elképzelést, miszerint a szigorú gyereknevelési gyakorlat összefügg az intoleráns hiedelmekkel” (idézi Stone et al., 1993a, 19.). A vizsgálatok többsége azonban módszertanilag gyenge volt (vö. Cherry és Byrne, 1977). Érdekes és elméletileg jobban megalapozott Hopf (1993) tanulmánya, aki a modern kötődési elméletek fényében újraértelmezte az eredeti TAP-interjúkat, és arra a következ-

tetésre jutott, hogy az apa szerepét alaptalanul túlhangsúlyozták, míg az anya szerepét, különösen az alacsony pontszámúak esetében, alábecsülték.

A TAP-ot követő kutatás eltérő, új elméleti és módszertani irányokban fejlődött tovább. Először számos átdolgozott és kiegyensúlyozott tekintélyelvűség-skálát készítettek, bár ezek sikere kétséges.³⁰ Az „ideológián alapuló” tekintélyelvűséget helyettesítő, új pszichológiai fogalmakat is kidolgoztak. Már említettük Rokeach dogmatizmus és Eysenck „durva lelkűség” fogalmát. Az előbbi inkább kognitív természetű, míg az utóbbi az extravertió (később a pszichotizmus) személyiségvonásához, majd végül genetikai tényezőkhöz kapcsolódott (Eysenck, 1954, 1982, Eysenck és Wilson, 1978). Christie dolgozta ki a machiavellizmus fogalmát (például Christie és Geis, 1970), míg Ray az *érdekérvényesítés*, a *direktivitás* (például 1986) és a *teljesítményszükséglet* (például 1984a) koncepcióit javasolta. Általánosságban véve ezek a fogalmak vagy nem érik el az F skála predikciós értékét, vagy elég erősen korrelálnak az F skálával.

Vannak szerzők, akik megtartották a tekintélyelvűség fogalmát, de a pszichoanalízis helyett más elméleti keretbe helyezték. Smither például (1993) a tekintélyelvűséget és annak eredetét az evolúciós pszichológia keretében értelmezte, míg Altemeyer (1981, 1988) és Lewis (1990) a társas tanulás szemszögéből közelítették meg azt. Altemeyer kutatását érdemes közelebbről is szemügyre venni. A Berkeley-csoport kutatását követően ő végezte a legkiterjedtebb és legalaposabb vizsgálatot (Altemeyer, 1981, 1988), számos fogalmi és módszertani változtatással. Először is gondosan kidolgozta a jobboldali tekintélyelvűség (RWA) kiegyensúlyozott skáláját. Arra a következtetésre jutott, hogy a tekintélyelvűség eredetileg kilenc aspektusa közül már csak három használható sikerrel: a tekintélyelvű agresszió, a tekintélyelvű behódolás és a konvencionális. Ezen túlmenően ezeket a fogalmakat attitűdklasztterekként, nem pedig személyiségvonásokként definiálta.

Bár Altemeyer többször elvetette a Berkeley-csoport *elméletét*, későbbi munkája során (1988) végül mégis feltűnően hasonló eredményekre jutott. Arra keresett magyarázatot, hogy miért a tekintélyelvű agresszió jelenik meg az RWA pontszám és az előítéletek közti korreláció legfőbb forrásaként (Altemeyer, 1988). Végző eredménye szerint a *veszélyes világtól való félelem* és az *önélgűlttség* (a saját erkölcsiség felsőbbrendűségébe vetett hit) következetes kapcsolatban állnak az RWA pontszámokkal (*i. m.*). Ha jobban megvizsgáljuk érvelését, nyilvánvalóvá válik, hogy Altemeyer elméletében a személyiség majdhogynem pszichoanalitikus koncepciói szerepelnek. Természetesen végkövetkeztetése is hasonló a TAP-hoz, nevezetesen az, hogy a bizonytalanság érzésének és a merev, büntető erkölcsiségnek van valami köze a tekintélyelvűséghez. A különbség anynyi, hogy az ő elméletében ezeknek a fogalmaknak magyarázó szerep jut, míg a TAP-ban csak a tünetegyüttes részét képezik, melyet aztán a pszichoanalitikus fejlődéseméleti fogalmak magyaráznak. A veszélyes világtól való félelem és az

önélgűlttség magyarázatát illetően Altemeyernek valami bővebbet kellene mondania annál az általános kijelentésnél, hogy azokat a szocializáció során sajátítjuk el. Persze a személyiségvonások fejlődését magyarázhatjuk a társas tanulás segítségével, és ez elvileg összeegyeztethető bármilyen, akár pszichoanalitikus személyiségelmélettel is, hacsak nem pusztá genetikai meghatározottságot tételezünk fel.

A személyiség és az ideológia viszonya a tekintélyelvűség fogalmát leginkább fenyegető probléma. Különösen azokban az esetekben nehéz azt bizonygatni, hogy nem egy szűk attitűdöt,³¹ hanem a „tudattalan személyiségszerkezetet” mérik, amikor a skálák „rövidített” változatát használják. Néhány kutató faktoranalízis segítségével próbálta a tekintélyelvűség komponenseit vizsgálni és egyértelműen meghatározni, ahelyett, hogy egyetlen pontszám mutatójára hagyatkozott volna (például O’Neil és Levinson, 1954, Kerlinger és Rokeach, 1966, Kline és Cooper, 1984, Raden, 1981, Billings és Guastello, 1993, Đurić, 1987, Todosijević, 1995, 1998a). A heterogén eredményektől függetlenül úgy tűnik, hogy a felhalmozódó bizonyítékok alátámasztják Altemeyernak a tekintélyelvűségről alkotott háromkomponensű modelljét.³² Ezen túlmenően számos vizsgálat eredménye szerint a tekintélyelvű agresszió vonása elsősorban az előítélethez kapcsolódik. Például Todosijević (1998b) azt találta, hogy a három tekintélyelvűség faktor közül csak a tekintélyelvű agresszió jelezte szignifikánsan előre az antiszemitizmust Magyarországon és Jugoszláviában.

A személyiségvonások modern elméletei hozzájárultak a tekintélyelvűséggel kapcsolatos ambivalenciához. Az úgynevezett „tisztá” személyiségvonások általában függetlenek vagy csak gyenge kapcsolatban állnak az előítéletekkel. Heaven (1976) például nem talált összefüggést a Cattel-féle 16 PF kérdőív eredménye és az antiszemitizmus között. Wilson és Brazendale (1973) gyenge kapcsolatot talált a kisebbségi csoportok iránti intolerancia és etnocentrizmus, valamint az Eysenck-féle EPQ neuroticitása között. Ez jelentheti azt, hogy a tekintélyelvűség azért korrelál az előítélettel, mert valamiféle attitűdöt vagy ideológiát mér. Másrészt Billig és munkatársai (1993) eredményei azt mutatták, hogy a tekintélyelvűség különféle mutatói *tényleg* összefüggnek a Cattel-féle 16 PF személyiségdimenzióival. Kline és Cooper (1984) vizsgálata szerint a tekintélyelvűség egy aránylag különálló *személyiség-dimenzióként* jelent meg – mint a kényszeres személyiség egy vonása. A tekintélyelvűség faktorán a különböző személyiség-skálák faktorértékei szerint a tekintélyelvű személy „merev, erős lelkiismeretű, konvencionális és kényszeres” (*i. m.*, 175.). Nyilvánvaló, hogy a tekintélyelvűségnek mind az attitűddel, mind a személyiséggel szoros a kapcsolata. Olyan „kontextualizált” személyiségkonstruktnak tekinthetjük, amely az alapvető személyiségszerkezet és a társas környezet interakciójának eredménye – ahogy az eredeti elgondolásban is szerepelt.

Végül meg kell említenünk egy aránylag új keletű tendenciát, a többváltozós elemzés alkalmazását, amelynek segítségével több különböző tényező relevanciáját vizsgálhatjuk egyszerre. A tekintélyelvűség valódiságának és pszichológiai jelentésének problémájánál használható és a TAP komplex elméleti felvételeinek esetében jobban alkalmazható, mint az egyszerű kétváltozós eljárások. Többváltozós oksági modellt számos újabb keletű vizsgálatban használtak (Enyedi, 1988, Todosijević és Enyedi, 1998, Todosijević, 1998b, Scheepers et al., 1990, 1992, Dekker és Ester, 1991, Billig és Cramer, 1990). Az ilyen vizsgálatok általános eredménye, úgy tűnik, az, hogy a tekintélyelvűség szignifikánsan korrelál az előítéllettel (általában annak legerősebb direkt korrelátuma), még akkor is, ha számos egyéb változót mint az iskolázottság, jövedelem, politikai ideológia stb. hatását ellenőrizzük.

A projekció

Adorno és munkatársai kutatásának célpontja egy roppant fontos társadalmi probléma, a fasiszmus volt, amely abban az időben több millió ember halálát okozta. Magyarozatát próbálták adni, hogy mitől válnak bizonyos személyek különösen hajlamossá egy ilyen ideológia elfogadására. A tekintélyelvűség fogalma olyan személyiség szerkezetet ír le, amelyben az antidemokratikus ideológiának speciális funkciója van. Az antiszemitizmus és a szélsőjobb oldali „protofasiszta” mozgalmak feltámadása a nyugati világban arra a fejsmerésre ösztönözte nemcsak az érintett kisebbségeket, hanem a kutatókat is, hogy a fasiszta fenyegetés ma is jelen van (vö. Stone et al., 1993b, Smith, 1996). Az az igény, hogy ennek az ismét megjelenő társadalmi problémának magyarozatát adják, „a tekintélyelvűség kutatásának újraélesztéséhez” vezetett (Stone et al., 1993b, 236.). Érdemes megjegyeznünk, hogy az „antiszemitizmussal magyarul foglalkozó kutatók is egyre fontosabbnak tartják azt [a TAP-ot]” (Smith, 1996, 217.) – legalábbis az elméleti beállítottságuk (Smith, 1996, Young-Bruehl, 1996).

A tekintélyelvűség kutatásának sorsa, változó népszerűsége megerősíti Duckitt (1992) elemzését az előítélet pszichológiájának történetére vonatkozólag. Ez a történet szerinte a kutatási paradigmák „szisztematikus váltogatásából” áll, elsősorban a „társadalmi és történelmi környezet bizonyos elemei által kiváltott reakciók” eredményeképpen, sőt, „tipikus az is, hogy a régebbi megközelítéseket és elméleteket nem cáfolják meg, sőt még az sem derül ki ezekről, hogy valóban alkalmatlanok lennének” (i. m., 1182.). Így amennyiben az előítélet és a diszkrimináció széles körű társadalmi jelenség marad, és a kutatók a „fasiszmusra való hajlam” egyéni különbségeit fontos kutatási témának ítélik, úgy a tekintélyelvűség perspektívája a jövőbeli kutatások fontos forrása lehet.

A probléma az, hogy a TAP megjelenése utáni vizsgálatok szinte egészen figyelmen kívül hagyták az antidemokratikusság iránti hajlamot, és magára a tekintélyelvűségre összpontosítottak, főleg annak operacionalizálására – az F skálára (vö. Stone et al., 1993b). Mivel a felgyülemelő bizonyítékok, ismételt kultúrközi eredmények alátámasztják a TAP által felvetett alapvető empirikus összefüggéseket, a kutatóknak immár összetettebb elméleti kérdések felé kellene fordítaniuk figyelmüket. Már megfigyelhető ez a tendencia a többváltozós elemzések terén. Az, hogy ezek az elemzések a pszichoanalitikus hipotéziseket és terminológiát is magukba foglalják-e, az attól függ, hogy a tudományos légkör továbbra is aránylag elutasító marad-e a pszichoanalízissel szemben. Az viszont tény, hogy a TAP során kidolgozott gondolatok nagy részét be lehet építeni, és ezt meg is tették, az előítéletek egyéb magyarozataiba (vö. Stone et al., 1993a). Az előítéletnek az önbecsülésben betöltött funkciója például a szociális identitás elmélet fontos eleme. Azt a tényt sem szabad elfelejtenünk, hogy a pszichoanalízist fenntartással kezelő kutatók, mint például Altemeyer is, majdhogynem pszichoanalitikus következtetésekre jutott.

Adorno az antidemokratikusság és az antiszemitizmus szoros kapcsolatában hitt, csakúgy, mint Smith, aki szerint „a misztikus zsidó tehát a demonizált demokrácia” (1996, 233.). A tekintélyelvű személyiség ennek a kapcsolatnak a személyiség-aspektusára világított rá. Bár „eddig még nem született olyan tanulmány, amely erősebb hatást gyakorolt volna az előítélet és az antiszemitizmus szociálpszichológiájára” (Bergman, 1988, 28.), az ezt követő kutatások az ott felállított hipotéziseknek csak egy töredékét vizsgálták. Ezért levonhatjuk azt a következtetést, illetve reménykedhetünk abban, hogy a jövőben tanúi lehetünk ezen újszerű és eredeti kutatási hagyomány folytatásának.

(Kelemen Ágnes fordítása)

IRODALOM

- Adorno, T. W., Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J. és Sanford, R. N. (1950) *The Authoritarian Personality*, New York: Harper and Row. Abridged edition: 1982, New York–London: Norton & Co.
- Altemeyer, B. (1981) *Right-wing authoritarianism*, Winnipeg: University of Manitoba Press
- Altemeyer, B. (1988) *Enemies of Freedom: Understanding Right-Wing Authoritarianism*, San Francisco: Jossey-Bass Publishers
- Asch, S. E. (1987) *Social Psychology*, Oxford: Oxford University Press (első kiadás: 1952)
- Bass, B. M. (1955) Authoritarianism or acquiescence? *Journal of Abnormal and Social Psychology*, 51, 616–623.
- Bergmann, W. (1988) Approaches to Antisemitism Based on Psychodynamics and Personality Theory, in: Bergmann, W. (szerk.), *Error Without Trial: Psychological Research on Antisemitism*. New York–Berlin: Walter de Gruyter
- Bergmann, W. (1998) *Difficulties in Explaining Antisemitic Attitudes in Present-Day Germany*. Paper presented at the conference Authoritarianism and Prejudices in an International and Inter-Generational Perspective, Budapest: CEU, June 1998.

- Billig, M. (1982) *Ideology and Social Psychology: Extremism, Moderation and Contradiction*, Oxford: Blackwell
- Billig, M. és Cramer, D. (1990) Authoritarianism and Demographic Variables as Predictors of Racial Attitudes in Britain, *New Community*, 16, 2, 199–211.
- Billings, S. B., Guastello, S. J. és Rieke, M. L. (1993) A Comparative Assessment of the Construct Validity of Three Authoritarianism Measures, *Journal of Research in Personality*, Vol. 27, 328–348.
- Brown, R. (1995) *Prejudice: Its Social Psychology*, Oxford: Blackwell
- Cherry, F. és Byrne, D. (1977) Authoritarianism, in: Blass, T. (szerk.), *Personality Variables in Social Behaviour*, New Jersey: Lawrence Erlbaum Associates, Pub. Hillsdale
- Christie, R. és Geis, F. (1970) *Studies in Machiavellism*, New York: Academic Press
- Christie, R. és Jahoda, M. (szerk.) (1954) *Studies in the Scope and Methods of „The Authoritarian Personality”*, Glencoe IL: Free Press
- Dekker, P. és Ester, P. (1993) Authoritarianism and socio-economic differentiation: the Lipset thesis, in: Dekker, P. és Ester, P., *Social and Political Attitudes in Dutch Society: Theoretical Perspectives and Survey Evidence*, Social and Cultural Studies, Vol. 16, SCP, Rijswijk
- Dekker, P. és Ester, P. (1991) Authoritarianism, Socio-demographic Variables And Racism: A Dutch replication of Billig and Cramer, *New Community*, 17, 2, 287–293.
- Duckitt, J. (1988) Normative Conformity and Racial Prejudice in South Africa, *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 114, 4, 415–437.
- Duckitt, J. (1992) Psychology and Prejudice: A Historical Analysis and Integrative Framework. *American Psychologist*, 47, 10, 1182–1193.
- Duckitt, J. (1993) Right-wing authoritarianism among White South African students: Its measurement and correlates, *Journal of Social Psychology*, Vol. 133 (4) 553–563.
- Duckitt, J. (1994) Conformity to Social Pressure and Racial Prejudice among White South Africans, *Genetic, Social, and General Psychology Monographs*, 120, 2, 123–143.
- Đurić, D. (1987). Prilog proucavanju strukture autoritarnosti kod studenata, *Zbornik Instituta za pedagogiju*, Univerzitet u Novom Sadu, 13–21.
- Elliot, A. (1994) *Psychoanalytic Theory: an introduction*, Oxford: Blackwell
- Enyedi, Zs. (1998) *Causal Models of Anti-Semitism: Two Hungarian Studies*, Paper presented at the Symposium Authoritarianism and Prejudices in an International and Inter-Generational Perspective, Budapest: CEU, June 1998.
- Eysenck, H. J. (1954) *Psychology of Politics*, London: Routledge and Kegan
- Eysenck, H. J. és Wilson, G. D. (szerk.) (1978) *The Psychological Basis of Ideology*, MTP Press Ltd. Lancaster
- Eysenck, H. J. (1982) *Personality, Genetics, and Behavior*, New York: Praeger Publishers
- Fábíán, Z. (1998) *Authoritarianism, socio-demographic variables and socialization in the explanation of prejudiced attitudes: Antisemitism and Anti-Gypsy attitude in Hungary*. Paper presented at the Symposium Authoritarianism and Prejudices in an International and Inter-Generational Perspective, Budapest: CEU, June 1998.
- Fenichel, O. (1940) The Psychoanalysis of Anti-Semitism, *American Imago*, 1, 24–39.
- Ferrarotti, F. (1994) Beyond the Authoritarian Personality: Adorno's Demon and Its Liberation, *International Journal of Politics, Culture and Society*, Vol. 8, No. 1. 105–127.
- Forbes, H. D. (1985) *Nationalism, Ethnocentrism and Personality*. Chicago: University of Chicago Press
- Frenkel-Brunswik, E. (1949) A Study of Prejudice in Children, *Human relations*, 1, 295–306.
- Frenkel-Brunswik, E. és Sanford, R. N. (1945) Some personality factors in anti-Semitism, *Journal of Psychology*, 20, 271–291.
- Frenkel-Brunswik, E., Levinson, D. J. és Sanford, R. N. (1947) The Antidemocratic Personality, in: Newcomb, T. M. és Hartley, E. L. (szerk.), *Readings in Social Psychology*, New York: Henry Holt & Co.

- Freud, S. (1939) *Moses and Monotheism*, New York: Knopf (magyarul: *Mózes, az ember és az egyistenhit*, Budapest: Európa Könyvkiadó, 1987)
- Fromm, E. (1936) Sozialpsychologischer Teil, in: M. Horkheimer (szerk.), *Studien über Autorität und Familie*. Paris: Alcan, 77–135.
- Fromm, E. (1941) *Escape from Freedom*, Reinhardt, NY
- Heaven, P. C. L. (1984) Afrikaaner Patriotism Today: The Role of Attitudes and Personality. *Canadian Review of Studies in Nationalism*, Vol. 11, No. 1, 133–139.
- Heaven, P. C. L. (1976) Personality Factors and Anti-Semitism among a Group of Afrikaans Speaking Students, *Humanitas*, 3, 4, 483–484.
- Hopf, C. (1993) Authoritarians and their Families: Qualitative Studies on the Origins of Authoritarian Dispositions, in: Stone et al. (szerk.), 1993a
- Horkheimer, M. (szerk.) (1936) *Studien über Autorität und Familie*, Paris: Alcan
- Hyman, H. H. és Sheatsley, P. B. (1954) „The Authoritarian Personality”: A Methodological Critique, in: Christie, R. és Jahoda, M. (szerk.), 50–122.
- Kerlinger, F. és Rokeach, M. (1966). The Factorial Nature of the F and D scales, *Journal of Personality and Social Psychology*, 4, 391–399.
- Kindervater, A. (1997) *Measuring Antisemitism: An Example of Austrian Youth in 1992*, Paper presented at the XX Annual Scientific Meeting of the ISPP, Krakow, Poland, July 1997.
- Kline, P. és Cooper, C. (1984) A Factorial Analysis of the Authoritarian Personality, *British Journal of Psychology*, Vol. 75/2, 171–176.
- Konig, R., Scheepers, P. és Felling, A. (1998) *Research on Antisemitism: A review of previous findings and the case of the Netherlands in the 1990's*, Paper presented at the 3rd Dutch-Hungarian Conference on Ethnic and Minority Issues, Budapest, October 1998.
- Krug, R. E. (1961) An analysis of the F scale: I. Item factor analysis, *Journal of Social Psychology*, 53, 187–200.
- Levinson, K. és Sanford, N. (1944) A Scale for Measurement of Anti-Semitism, *Journal of Psychology*, 17, 339–370.
- Lewis, T. T. (1990) Authoritarian Attitudes and Personalities: A Psychohistorical Perspective, *Psychohistory Review*, 18, 2, 141–167.
- Lipset, S. M. (1959) Democracy and working-class authoritarianism, *American Sociological Review*, 24, 482–502.
- Meloan, J. D. (1993) The F Scale as a Predictor of Fascism: An Overview of 40 Years of Authoritarianism Research, in: Stone et al. (szerk.), 1993a
- Meioen, J. D. (1998) Fluctuations of Authoritarianism in Society, *Social Thought and Research*, 2/1, 1–2, 107–132.
- O'Neil, W. M. és Levinson, D. J. (1954) A Factorial Exploration of Authoritarianism and Some of Its Ideological Concomitants, *The Journal of Personality*, 22, 449–463.
- Pettigrew, T. F. (1959) Regional Differences in Anti-Negro Prejudices, *Journal of Abnormal and Social Psychology*, Vol. 59, No. 1, 28–36.
- Raden, D. (1981) Authoritarianism Revisited: Evidence for an Aggression Factor, *Social Behavior and Personality*, 9, 2, 147–153.
- Ray, J. J. (1984a) Achievement Motivation as a Source of Racism, Conservatism, and Authoritarianism, *Journal of Social Psychology*, 123, 1, 21–28.
- Ray, J. J. (1984b) Alternatives to the F Scale in the Measurement of Authoritarianism: A Catalogue, *Journal of Social Psychology*, 122, 2, 105–119.
- Ray, J. J. (1986) Assertiveness as Authoritarianism and Dominance. *Journal of Social Psychology*, 126, 6, 809–810.
- Ray, J. J. (1988) Sexual Liberation, Old-Fashioned Outlook, and Authoritarianism: A Comment on Kelley, *Journal of Sex Research*, 24, 385–387.
- Ray, J. J. (1990) The Old-Fashioned Personality, *Human-Relations*, 43, 10, 997–1013.
- Reich, W. (1929) Dialektischer Materialismus und Psychoanalyse, *Unter dem Banner des Marxismus*, 3 (5)

- Reich, W. (1933) *Massenpsychologie des Faschismus*, Copenhagen: Verlag für Sexualpolitik
- Rokeach, M. (1956) Political and religious dogmatism: An alternative to the authoritarian personality, *Psychological Monographs*, 70.
- Rot, N. (1989), *Osnovi Socijalne Psihologije*, ZUNS Beograd
- Rot, N. és Havelka, N. (1973) *Nacionalna vezanost i vrednosti kod srednjoskolske omladine*, Institut za psihologiju, Beograd
- Samelson, F. (1993) The Authoritarian Character from Berlin to Berkeley and Beyond: The Odyssey of a Problem, in: Stone et al. (szerk.), 1993a, 22–43.
- Scheepers, P., Felling, A. és Peters, J. (1990) Social Conditions, Authoritarianism and Ethnocentrism: A theoretical model of the early Frankfurt School updated and tested, *European Sociological Review*, Vol. 6, No. 1, 15–26.
- Scheepers, P., Felling, A. Peters, J. (1992) Anomie, Authoritarianism and Ethnocentrism: Update of a Classic Theme and an Empirical Test, *Politics and the Individual*, Vol. 2, No. 1, 43–59.
- Smith, D. N. (1996) The Social Construction of Enemies: Jews and the Representation of Evil, *Sociological Theory*, 14, 3, 203–240.
- Smith, D. N. (1998) The Ambivalent Worker: Max Weber, Critical Theory and the Antinomies of Authority, *Social Thought and Research*, 21, 1–2, 35–83.
- Smither, R. D. (1993) Authoritarianism, Dominance, and Social Behavior: A Perspective from Evolutionary Personality Psychology, *Human Relations*, 46, 1, 23–43.
- Stone, W. F., Lederer, G. és Christie, R. (szerk.) (1993a) *Strength and Weakness: The Authoritarian Personality Today*, New York: Springer-Verlag
- Stone, W. F., Lederer, G. és Christie, R. (1993b) The Status of Authoritarianism, in: Stone et al. (szerk.), 1993a, 229–245.
- Stone, W. F. és Smith, L. D. (1993) Authoritarianism: Left and Right, in: Stone et al. (szerk.), 1993a, 144–156.
- Todosijević, B. (1995) *Some Social and Psychological Correlates of Ethno-Nationalist Attitudes: Yugoslavia 1995*, unpublished M. A. dissertation, Prague: CEU
- Todosijević, B. (1998a) *Relationship Between Authoritarianism and Nationalist Attitudes*. Paper presented at the Symposium Authoritarianism and Prejudices in an International and Inter-Generational Perspective, Budapest: CEU, June 1998.
- Todosijević, B. (1998b) *Anti-Jewish and Anti-Gypsy Attitudes in Hungary and Yugoslavia: Social And Psychological Determinants*, unpublished M. A. dissertation, Budapest: CEU
- Todosijević, B. és Enyedi, Zs. (1998) *Anti-Jewish Prejudice: A Socio-Psychological Causal Model*, Paper presented at the 14th World Congress of Sociology, Montreal, July 1998.
- Van Ijzendoorn, M. H. (1989). Moral judgment, Authoritarianism and Ethnocentrism, *Journal of Social Psychology*, Vol. 129, No. 1, 37–45.
- Werz, M. (1998) Personality, Authority and Society: Remarks on the Analysis of Authoritarianism and Prejudice in the Social Sciences, *Social Thought and Research*, Vol. 21, No. 1–2, 85–106.
- Wilson, G. D. és Brazendale, A. H. (1973) Social Attitude Correlates of Eysenck's Personality Dimensions, *Social Behavior and Personality*, 1, 2, 115–118.
- Wistrich, R. S. (1992) *Antisemitism, The Longest Hatred*, London: Mandarin
- Worrell, M. P. (1998) Authoritarianism, Critical Theory, and Political Psychology: Past, Present, Future, *Social Thought and Research*, Vol. 21, No. 1–2, 3–33.
- Young-Bruehl, E. (1996) *The Anatomy of Prejudices*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press

JEGYZETEK

- 1 Például Freud, *Mózes, az ember és az egyistenhit* (1939) és Fenichel (1940).
- 2 A továbbiakban TAP. Az eredeti mű 1950-es kiadásából származó idézeteknél nem tüntettük fel az évszámot, a rövidített kiadásra TAP, 1982 formában hivatkozunk. Kiemelések az eredetiben, ha máshogy nem jelezzük.
- 3 Melen (1993) szerint 1950 óta több mint 2000 megjelent publikáció foglalkozott a tekintélyelvűséggel.
- 4 A TAP a „Tanulmányok az előítéletéről” sorozat öt publikációjának második tagjaként jelent meg (részletesebben lásd Werz, 1998).
- 5 Míg ezzel nagyjából mindenki egyetért, néhány szerző a TAP más intellektuális elődjét is megemlíti. Smith (1998) például azt írja, hogy a TAP „mindenekelőtt Max Webernek és Erich Frommnak a német munkásosztály ambivalenciájával kapcsolatos kutatásaiból született” (vö. Worrell, 1998, 35.).
- 6 A csoport Frankforti Iskola néven is ismert, mivel eredetileg, 1933 előtt a frankforti Társadalomkutató Intézetben működtek. Ismert tagjai voltak még: Herbert Marcuse, Erich Fromm, Wilhelm Reich és Friedrich Pollock.
- 7 Billig (1982) szerint a Frankforti Iskola abban a reményben adaptálta a pszichoanalízist, hogy az majd „túlmege a tényeket gyűjtögető pozitívista pszichológia határain”, és „lemezteleníti a manipulált irracionális mechanizmusait” (95.).
- 8 Fromm szerint a „kollektív ideológiai” „az ösztönökrekvések álcázott és racionalizált kifejeződései” (idézi: Billig, 1982, 96.).
- 9 Samelson (1993) szerint lehet, hogy a cikket a harmincas évek elején írta, de a politikai körülmények miatt csak később jelenhetett meg.
- 10 Vagy, ahogy a TAP-ban idézett Freud írta „dass alle unsere Erlebnisse einen Sinn haben” (748.).
- 11 Ugyanakkor „az antiszemita propaganda [...] alapvetően a legerősebb gazdasági érdekektől függ, attól, hogy ezek az érdekcsoportok mennyiben használják fel, tudatosan vagy nem, az antiszemitizmust domináns státusuk fenntartásához” (7.).
- 12 A sztereotípiá nem „javítható ki” a tapasztalat útján; az egyénnek először helyre kell állítania azt a képességét, hogy élményekre tegyen szert, annak érdekében, hogy megakadályozza a szó szerint, klinikai értelemben rosszindulatú gondolatok kifejlődését (TAP, 617.).
- 13 Az 1944-ben lezajlott kutatás az amerikai munkások között tapasztalható antiszemitizmussal foglalkozott (605.). Állítólag sokáig kiadatlan maradt, mert nagyon erős antiszemitizmust tárt fel (Samelson, 1993).
- 14 Bár a TAP-ot néha mint frusztráció-, agresszió- vagy a bűnbak-elméletet mutatják be (például Brown, 1995), Adorno és munkatársai kifejezetten elvetették ezt az elképzelést (vö. 233., 1982, 163.). Érvelésük szerint „a tekintélyelvűnek belső készletéből muszáj külcsoportok felé fordítania agresszióját” (TAP, 233.), de ez nem például gazdasági területen ért frusztráció eredménye.
- 15 Adorno elveti azt az elképzelést, mely szerint „a zsidóknak magukra kell vonniuk a haragot”, ezzel szemben hisz abban, hogy az elmélet, amely az antiszemitizmus páratlan jelenségét megmagyarázza, nem lenne kevesebb, mint „a modern társadalom egészének elmélete” (608.).
- 16 Egybevágóan a később kidolgozott „társadalmi identitás” és „csoport-konfliktus” elméletével.
- 17 Adorno szavaival élve a valódi problémát „az antiszemitizmus elkerülhetetlen antidemokratikus következményei” jelentik (653.).
- 18 „Vagyis a projekció arra jó, hogy az ösztön-én készletéseit énidegennek tartsa, és úgy is lehet értelmezni, mint az én funkcióképtelenségének jelét” (TAP, 240.).
- 19 Az utóbbi pont a reakcióképzés elhárító mechanizmusára utal.
- 20 Az utolsó együttható csak néhány mintán alapszik, az F skála első verzióját alkalmazva.

- 21 Bergmann (1988) ugyanerre a következtetésre jutott a TAP elméletének bemutatása után, és ezért „pesszimistának” jellemezte azt.
- 22 A TAP-ban 2099 résztvevővel vették fel a kérdőíveket, akik mind valamilyen formális csoport tagjai voltak (egyetemisták, „diplomás nők”, pszichiátriai klinikák betegek, börtönlakók csoportjai, szakszervezetek tagjai, egyházak tagjai). Legtöbbjük a „San Franciscó-i öböl tájékán laktak” (23.). A szerzők szerint a minta így szilárd alapot adott a „fehér, nem zsidó, Amerikában született, középosztálybeli” személyekre kiterjesztett általánosításhoz” (TAP, 23.). Összehasonlítva sok későbbi, pszichológus hallgatók mintáin végzett kutatással, az ő mintájuk heterogenitása még mindig tiszteletet érdemel.
- 23 Erről lásd a TAP „Az etnocentrizmus kapcsolata az intelligenciával és az iskolázottsággal” című fejezetét.
- 24 Samelson (1993) szerint a vita összekapcsolódott a hidegháborúval, az amerikai mccartizmus-sal, és azzal, hogy a kommunisták lettek az első számú ellenség (lásd még Stone és Smith, 1993). „A baloldali tekintélyelvűséggel” is foglalkoztak a TAP-ban. A „liberális” szakszervezetek tagjai között előforduló, az F skálán elért magas pontszámmal társított gyenge etnocentrizmust „a diszkriminációellenes indoktrináció sikerének” tulajdonították, nem pedig egy másfajta személyiség szerkezetnek (1982, 198.).
- 25 Eysenck kutatásának a módszertani problémái jóval súlyosabbak voltak, mint amelyek a TAP kapcsán merültek fel (vö. Rot, 1989).
- 26 Forbes a fehér angolok és a francia ajkú kanadaiak egymás iránt érzett negatív attitűdjeként határozta meg az etnocentrizmust. Lehet, hogy más eredményeket kapott volna, ha a rasszista előítéleteket vizsgálta volna.
- 27 Bergmann (1988) eredményei szerint a németországi antiszemitizmus összefügg a tekintélyelvűséggel, és az „ideológiai tényezőkhöz” alapuló magyarázatot problematikusnak találta.
- 28 Lásd Lipset elméletét a „munkásosztálybeli tekintélyelvűségről” (1959), illetve annak kritikáját: Dekker és Ester (1993).
- 29 Némely vizsgálatban az iskolázottság kontrollálása valójában növelte a tekintélyelvűség és az előítéletesség korrelációját (például Todosijevic, 1998a).
- 30 Ray (1984b) 37 olyan skálát tekintett át, amelyeket a tekintélyelvűség alternatív mérőeszközeként dolgoztak ki!
- 31 Általában a gyereknevelésben alkalmazott fegyelmezéssel kapcsolatos attitűdök.
- 32 Olyan értelemben támasztják alá, hogy ezeket a faktorokat számos esetben kimutatták. A teljesebb skálák alkalmazása esetén általában több faktor jelenik meg, amelyek hasonlítanak a tekintélyelvűség eredeti, kilenckomponensű modelljéhez (például Đurić, 1987, Krug, 1961).

HAROLD E. QUINLEY – CHARLES Y. GLOCK

Az antiszemitizmus keresztény gyökerei*

A zsidók kirekesztésének és üldözésének évszázadokig a kereszténység volt a fő mozgatója. Ez volt a hivatalos vallás a nyugati világ nagy részén, és követői kevés toleranciát vagy könyörületet tanúsítottak azokkal szemben, akik nem fogadták el a keresztény tanításokat. Ráadásul sok keresztény szemében a zsidók nemcsak vallási eretnekek voltak, hanem Krisztus gyilkosai is. Személy szerint őket tették felelőssé Jézus megfeszítéséért, és úgy hitték, hogy ők maguk idézték a fejükre Isten haragját és bosszúját. Azt feltételezték, hogy a Megváltó meggyilkolásával örökre megpecsételték saját maguk és utódaik sorsát. Az istengyilkosság vádjá ösztönözte a zsidók középkori kirekesztését és a véres pogromokat – a hivatalosan szentesített mérsárlásokat –, amelyek egyre ismétlődtek a nyugati történelemben.

Az antiszemitizmus keresztény gyökerei tehát erősek, a zsidókra a vallási eretnek, a szentségtörő és a gyilkos bélyegét ütötték. Ezek a képzetek olyan erőteljesek voltak, hogy gyakorta akkor is felidéződtek, ha közvetlenül nem is vallási kérdésekről esett szó. Adolf Hitler számára – akinek egyébként kevés köze volt a valláshoz – elegendő volt a keresztény jelképek felidézése több mint hatmillió zsidó elítéléséhez és meggyilkolásához.

Bár mindez igaz a múlt, érvényes-e vajon a mai Amerikára is? Az eretneket nem égetik el máglyán, és egyetlen tiszteletnek örvendő keresztény vezető sem hívja a zsidókat „elátkozottak”-nak. Ez a megbékélés korszaka zsidók és keresztények között, a kölcsönös elfogadás, sőt, az együttműködés időszaka. Az amerikai történelemben persze vannak példák vallási előítéletre és fanatizmusra, de az idők során a nemzet egészen jól megtanult együtt élni a vallási különbségekkel. A különbségek szükségessé tették, hogy az ország olyan módszereket találjon, amelyek csökkentik a viszályokat, és hangsúlyozzák a vallási türelem és pluralizmus értékeit.

* Christian Sources of Anti-Semitism, in: Harold E. Quinley és Charles Y. Glock, *Anti-Semitism in America*, New York: Free Press, 1979, 6. fejezet.

A könyv megjelenését az Oktatási Minisztérium Felsőoktatási
Pályázatok Irodája felsőoktatási tankönyvtámogatási programja támogatta.

Felsőoktatási tankönyv

Borítóterv Egyed László

© Kovács András editor 1999

© Hungarian translation: © Bán Zoltán András, Braun Róbert,
Greskovits Endre, Kelemen Ágnes, H. Perci Éva, 1999

A fordítást az eredetivel egybevetette Kovács Mónika, Schulcz Katalin

NAGYÍTÁS
SZOCIOLÓGIAI KÖNYVEK 23.

Sorozatszerkesztő Lengyel Zsuzsanna

ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ

Felelős kiadó Németh István
Felelős szerkesztő Ruttkay Helga
Olvasószerkesztő Rácz György

Készült a Főnix Nyomdában
Felelős vezető Soskóné Müller Judith

ISBN 963 9158 28 3
ISSN 1416-7867

A modern antiszemitizmus

Szerkesztette
KOVÁCS ANDRÁS

ÚJ MANDÁTUM KÖNYVKIADÓ
Budapest, 1999